

INFORMASJON FRÅ RIKSARKIVAREN

TEMA:
Første verdenskrig

[arkiv]magasinet

Arkivmagasinet er det faglige tidsskriftet til Arkivverket. Det rettar seg mot eit breitt historieinteressert publikum. Arkivmagasinet skal vere orienterande og debattskapande og bidra til å spreie kunnskap om arkiva sin eigenart og deira viktige rolle i samfunnet.

Arkivmagasinet ynskjer å stimulere til auka interesse for og bruk av arkivmateriale i Riksarkivet, statsarkiva og i Samisk arkiv.

Redaktør

Leif Thingsrud

I redaksjonen

Kristin Brattelid, Helena Eriksson, Trond Inge Karlsen, Margit Løyland, Terje Nomeland, Tor Weidling og Øyvind Ødegaard

Redaksjonen si adresse

Riksarkivet, sjå bakre omslag

Design

Agendum See Design

Layout

Morten Hernæs, 07 Media – 07.no

Repro og trykk

07 Media – 07.no

ISSN 0801-5449

Bidrag til neste utgåve må vere i redaksjonen før 22.12.2014.

Laussal: kr 40

Årsabonnement (3 nr.): kr 100

Offentlege institusjonar, museum o.l.: gratis

Opplag: 2700

FRAMSIDEBILETE:

På utkikk ved Hysnes fort, 1915.

Original i Marinemuseet (MMU944790).

Utsnitt.

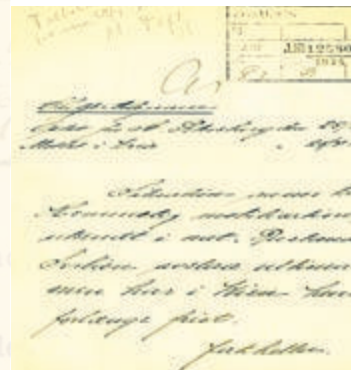
INDRE OMSLAG:

Melding frå Forsvarsdepartementet til Utanriksdepartementet om russisk mobilisering i 1914.

Original i Riksarkivet (S-2259

Utanriksdepartementet: Dr_5456_2).

Utsnitt.

6 ”Tyske krigskibe forlængst
avgaat fra Norge”

Innhold

10 Nøytralitetsvernet under første verdenskrig

14 De ukjente krigerne

18 Kampen om fisken

TEMA: FØRSTE VERDSKRIG

- 6 "Tyske krigsskibe forlængst avgaat fra Norge"
- 10 Nøytralitetsvernet under første verdenskrig
- 14 De ukjente krigerne.
Nordmenn i første verdenskrig
- 18 Kampen om fisken
- 24 Kriseorganer under første verdenskrig
- 29 Åndelige etterdønninger i krigens kjølvann

ANDRE ARTIKLAR

- 30 Til Amerika på fattigvesenets regning
- 34 Prøysen i samklang med historien
- 37 Opprettinga av Sogn og Fjordane
- 40 "Oslo statsarkiv – en skandale"

FASTE SPALTER

- 42 Krøniken
- 43 Bokmelding
- 44 Notisar

24 Kriseorganer under første verdenskrig

Til vor kjære Søster Kristine
tak for god pleie og et hyggeligt samvær
fra de russiske soldater og officerer.

Nylig mottok Riksarkivet eit fotoalbum, ein tidstæra levning frå eit mindre kjent kapittel i historia om Noreg under første verdskrig. På første blad les vi: "Til vor kjære Søster Kristine som tak for god pleie og et hyggelig samvær fra de russiske soldater og officerer" og under er det om lag seksti russiske signaturar.

Albumet har tilhørt sjukepleiar Kristine Endrerud (1880–1983), og vart gitt henne som gåve frå krigsskade russiske soldatar som var internert ved pensjonatet Baneminde på Espå i Stange 1917–1918. Interneringa var eit

ledd i det humanitære arbeidet for å lette forholda for dei mange russarane i tysk krigsfangenskap. Kristine var ei av Røde Kors-systrene som bidro med naudsynt pleie og stell. Difor fekk ho denne helsinga frå dei takksame russarane.

Fotografia viser litt av livet på Baneminde, interiør samt ansatte og familien til eigaren, Mons Hestnes, side om side med soldatane. Mange av bileta ser også ut til å vere tatt andre stader og er limt inn til minne om den portretterte.

Det er ikkje så mykje vi veit om dette albumet og historia om dei russiske

krigsfangane som blei sendt til Noreg. Dei kom ikkje berre til Baneminde, men også til andre stader rundt om i landet. Vi vonar at albumet, som er fritt tilgjengeleg for bruk på Riksarkivets lesesal, kan vere ein interessevekkar for å studera humanitært arbeid under den første verdskrigen på så vel eit overordna nasjonalt og internasjonalt plan som på eit lokal-historisk nivå. Ikkje minst blir ein nysgjerrig på personane på bileta, og på den vidare lagnaden til desse russiske soldatane.

Originalar i Riksarkivet
(PA-1774 Kristine Endrerud).

Frå [red]aksjonen

Når vi i dag nemner Noreg og første verdskrig, tenkjer dei fleste på alle sjøfolka som miste livet på grunn av ubåtkrigen. I distrikt der sjøfarten var eit viktig utkomme for folk, var det knapt eit grannelag som ikkje vart råka. Historieboka mi frå gymnaset fortel likevel mest om varebrist, dyrtid og rasjonering. I tillegg nemner ho nøytralitetsvern, nye åkerareal, inntekt frå skipsfart og auka malmeksport, og ikkje minst, auken i offentleg gjeld.

Ein storkrig rammer alltid ulikt, og historia ser annleis ut om ein flytter seg frå fjøresteinane og inn til Oslo børs eller ut på breie bondelandet. Verknadene av første verdskrigen var store, også for dei som stod utanfor dei militære operasjonane. Folk mangla dagleg brød, men vart i like stor grad ramma av langsiktige endringar, som stengde marknader og nye politiske konstallasjonar.

Ei heil mengd ulike historiar kan skrivast om første verdskrig. Arkivmagasinet må, som alltid, avgrense seg til nokre spreidde glimt. Det mest opplagde, skipsfarten og sjøfolka, lar vi liggje, likeså nydyrkings- og bureisingsverksemda, sjølv om det finst kjelder til dette i Riksarkivet og statsarkiva. Her har vi fokusert meir på det politiske spelet, nøytralitetsvernet og administrasjonsutviklinga i ei krisetid. Du kan lese om nordmenn som var direkte involverte i kampane og få vite meir om dramatikken i fiskerinæringa. Dette siste nummeret med meg som redaktør rundar vi så av med litt frå ei mastergradsoppgåve om utvandring og tre ulike jubileum.

Lip Thorsrud

Krigsskadde russiske soldatar og pleiarar på Baneminde 1917–1918.
Originalar i Riksarkivet (PA-1774, Kristine Endrerud). Utsnitt.

”Tyske krigskibe forlængst avgaat fra Norge”

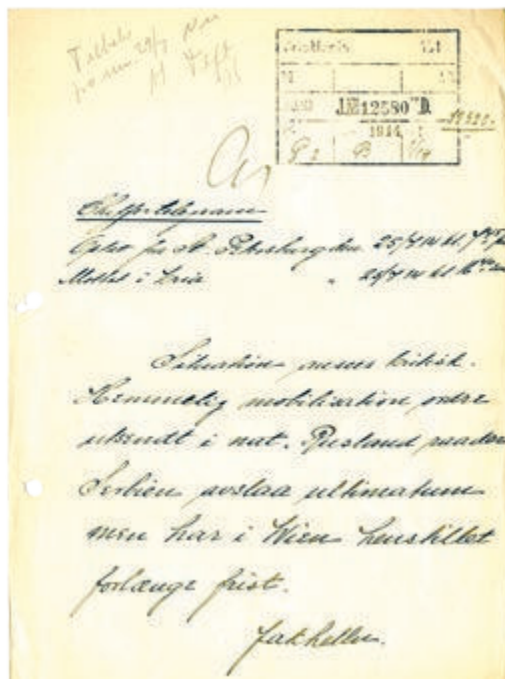
I Utenriksdepartementets arkiver ligger rapportene fra de norske legasjonene i St. Petersburg, Berlin og London fra de dramatiske dagene da første verdenskrig brøt ut i 1914. Rapportene var avgjørende for regjeringens tiltak, som hindret at Norge ble trukket inn i krigens dragsug.

AV ROY ANDERSEN, HISTORIKER, ÅS

I ukene etter attentatet på den østerrikske tronarvingen Franz Ferdinand i Sarajevo 28. juni, mottok Utenriksdepartementet en strøm av rapporter om de diplomatiske bestrebelsene på å forhindre krig. Disse rapportene gjorde det mulig for regjeringen å holde seg oppdatert om utviklingen time for time i de mest dramatiske dagene. Dermed kunne den ta sine forholdsregler. Utviklingen skjedde raskt, begivenheter fant sted og beslutninger ble fattet en rekke steder samtidig. Rapportene illustrerer de utfordringene regjeringen, og først og fremst utenriksminister Nils Claus Ihlen, ble stilt overfor.

Mellom Tyskland og Storbritannia

Den østerrikske krigserklæringen mot Serbia 28. juli var i seg selv ingen trussel mot Norge. Men faren for at konflikten kunne eskalere til en europeisk storkrig som også kunne ramme Norge, var overhengende. Dersom Storbritannia og Tyskland gikk inn på hver sin side, kunne Nordsjøen raskt

Telegram 25.07.1914 fra St. Petersburg om russisk mobilisering. Original i Riksarkivet (S-2259 Utenriksdepartementet: Dr eske 5456 mappe 2).

Utenriksminister
Nils Claus Ihlen.
Maleri av Henrik Lund. Utsnitt.
Fra Wikipedia commons.

bli et krigsområde. Man visste at britene hadde planer om å etablere støttepunkter for flåten på den norske sørvestlandskysten hvis så skjedde. Tyskernes årlige flåteøvelser utenfor vestlandskysten demonstrerte at norskekysten også inngikk i den tyske marinestrategien. Denne sommeren var intet unntak. Fram til den 25. juli befant en stor tysk flåte seg i norske farvann.

For norske myndigheter var det avgjørende å gi tidlig og utvetydig beskjed om at landet ville forsvare sin nøytralitet med alle midler og til alle kanter, for ikke å gi noen av maktene påskudd til forkjøpsangrep.

Telegrammene om en varslet krig

Allerede før den østerrikske krigserklæringen til Serbia forelå, mottok Utenriksdepartementet advarsler fra legasjonene i St. Petersburg og Berlin om at Russland og Tyskland ville støtte sine

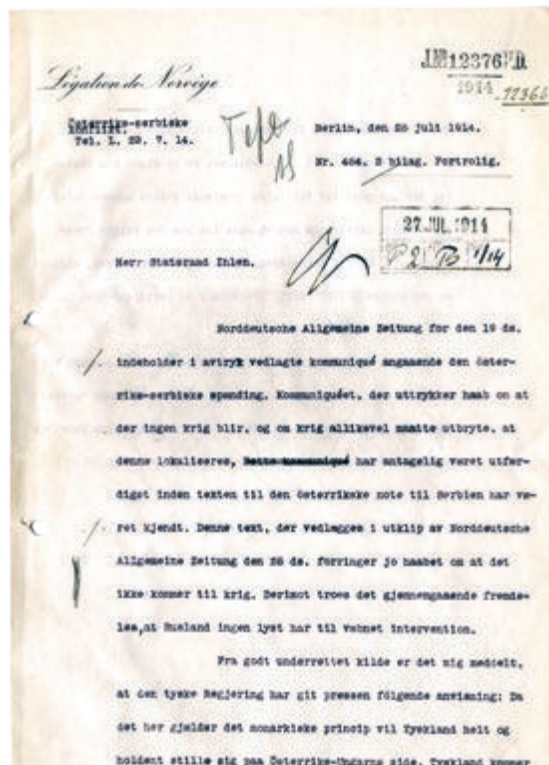
respektive alliansepartnere og ta sine forholdsregler. ”*Situationen anses kritisk. Hjemmelig mobilisation ordre utsendt i nat. Russland raader Serbien avslaa ultimatum men har i Wien henstillet forlænge frist*”, meldte minister Frederik Jakhelln fra den russiske hovedstaden den 25. juli.

Samme dag rapporterte den norske minister i Berlin, Thor von Ditten: ”*Fra godt underrettet kilde er det mig meddelt at den tyske regjering har gitt pressen følgende anvisning: Da det her gjelder det monarkiske princip vil Tyskland helt og holdent stille sig paa Østerrike-Ungarns side, Tyskland kommer ikke engang til at tilbyde sig at mægle*”.

De neste rapportene levnet ingen tvil om at krigsfare økte. På bakgrunn av dette besluttet utenriksminister Ihlen å innkalle de militære våpensjefene den 27. juli for å forberede mobilisering. Til alt hell var både marinen og kystfortene i gang med årets øvelser. Et effektivt nøytralitetsvern kunne dermed være på plass i løpet av få dager.

Telegrammene som innløp fra legasjonene i St. Petersburg og Berlin de neste dagene viste at tiltakene ikke var forhastet. Begge land var i gang med krigsforberedelser. Og fra London kom den illevarslede meldingen 30. juli om at ”*England meddelt Berlin at England gaar med Frankrike hvis dette maa slaas*.” Skrekkscenariet om å befinne seg i skjæringspunktet for et tysk-britisk oppgjør om kontrollen over Nordsjøen var med andre ord rykket enda nærmere.

Rapportene fra de tre hovedstedene fikk regjeringen til å fremskynde de militære forberedelsene på kystfortene ved Bergen og Kristiansand, to av de mest utsatte krigshavnene. Utenriksministeren og de militære våpensjefene ønsket også å igangsette mobilisering umiddelbart, men statsminister Gunnar Knudsen satte seg imot. Han mente man fortsatt kunne se tiden an.

Notat fra Legasjonen
i Berlin om situasjonen,
datert 25.07.1914.
Original i Riksarkivet (S-2259
Utenriksdepartementet:
Dr eske 5456 mappe 2).

Dittens advarsel

Kort tid etter kom imidlertid et nytt telegram fra minister Ditten i Berlin. Han bekreftet meldingen fra London om at Storbritannia hadde ”*bundet seg til umiddelbar aksjon i tilfelle Tyskland indvikles i krig med Russland og Frankrike*”. Han advarte videre om at ”*Denne omstendighet maa efter min formening ikke for øieblikket foranledige norske regjering til særskilt ekstraordinære forholdsregler der kunde tolkes som rettet mot en bestemt magt*”.

Dittens advarsel fikk Ihlen til å innkalle statsrådene til et nytt møte. Han mente mobiliseringsordren måtte utgå så raskt som overhodet mulig for å unngå det Ditten advarte mot. Denne gangen ga statsministeren etter. Ordren skulle gå ut 2. august. Samtidig vedtok regjeringen å sende ut en erklæring om at landet ville opptre fullkomment nøytralt under den pågående krigen mellom Østerrike-Ungarn og Serbia. Liknende erklæringer ble utstedt fra svenske og danske myndigheter.

På kvelden 1. august mottok Utenriksdepartementet en ny melding fra Ditten om at den tyske tidsfristen til Russland om å stanse mobiliseringen var utløpt, og at en tysk krigserklæring ville foreligge i

løpet av noen timer. Dagen etter erklærte Tyskland også krig mot Frankrike. Nå var det bare et tids spørsmål før Storbritannia gikk med.

Alarmerende rykter

Regjeringens største bekymring var hva den britiske og tyske marinen ville gjøre. Ville britene gjøre alvor av planene om å skaffe seg en marinebase på norskekysten? Og hvor befant den tyske flåten seg? Ville den gjøre vendereis til Norge for å komme britene i forkjøpet? Meldingene fra London samme kveld var foruroligende: ”*Britisk flåte henimot Danmark. Ambassadørene mener tysk flåte returnert Norge. Er det riktig?*”

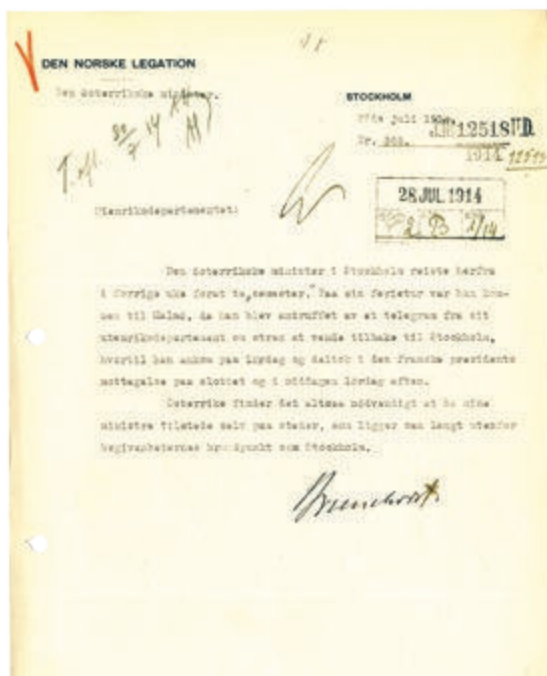
Dersom det medførte riktighet, var faren for angrep mot norskekysten overhengende. Britene ville aldri la den tyske marinen få kontrollen over norske farvann. Da ville både hjemmeflåtens krigsbasis Scapa Flow på Orknøyene og kontrollen med Nordsjøen være utsatt.

Men opplysningene var feil og ble dementert umiddelbart. ”*Tyske krigsskibe forlængst avgaat fra Norge. Man har her ikke observert dem senere*”, telegraferte Ihlen tilbake. Dagen etter sendte han en ny melding til både London og Berlin med forsikringer om at ingen fremmede krigsskip var observert i norske farvann. Kilden hans var nordmannen Tryggve Gran som nettopp hadde gjennomført den første flyvningen over Nordsjøen. Gran hadde hatt overblikk over ”*hele farvandet mellem Kristiansand og Bergen uden at observere fremmed krigsskibe*”, kunne Ihlen opplyse.

Det viste seg raskt at den tyske flåten befant seg i Wilhelmshafen. Den tok ikke sjansen på å utfordre de langt sterkere britiske marinestyrkene i Nordsjøen. Frykten for et britisk flåteangrep viste seg også å være overdrevet. Riktignok krenket britiske krigsskip de norske nøytralitetsreglene ved et par anledninger. Men dette ble beklaget av den britiske regjeringen.

Thor von Ditten arbeidet ved legasjonen i Berlin fra 1906 til 1920. Ukjent fotograf. Fra Wikipedia commons.

Brev til Utenriksdepartementet fra Legasjonen i Stockholm om den østerrikske ambassadør. Original i Riksarkivet (S-2259 Utenriksdepartementet: Dr eske 5456 mappe 2).

Det britiske tilbud

Trusselen mot den norske nøytraliteten var imidlertid ikke over for det. Det viser Utenriksdepartementets arkiver som inneholder korrespondanse mellom den norske ministeren i London, Benjamin Vogt, og utenriksminister Ihlen i oktober 1914. Vogt referer til avisoppslag om at Storbritannia 4. august, samme dag landet erklærte Tyskland krig, hadde satt fram et allianse-tilbud til Belgia, Nederland og Norge. Ihlen avviste påstanden om at Norge skulle ha mottatt et slikt tilbud: *”Nogen henvendelse som den i overnevnte skr. omhandlede er ikke fra noget hold fremkommet til Norge”*, svarte han Vogt.

Det er imidlertid bare halve sannheten. I arkivene etter Foreign Office ligger dokumenter som viser at et slikt tilbud ble overlevert Ihlen 4. august av den britiske ministeren i Kristiania. Formålet med

tilbudet var å skaffe britene en marinebase i Norge på fredelig vis. Ihlens umiddelbare avvisning og advarsel om at Norge ville forsvare nøytraliteten med alle midler, fikk britene til å trekke tilbudet tilbake.

Rapportene i Utenriksdepartementets arkiver viser at norske myndigheter var godt orientert da faren for krig ble overhengende i månedsskiftet juli–august 1914. Det gjorde det mulig å handle raskt da alarmen gikk, noe som var medvirkende til at Norge greide å holde seg utenfor første verdenskrig.

Kilder

Utenriksdepartementets arkiv (S-2259):
Dr eske 5456 og Ds eske 5524

Litteratur

Andersen, Roy: *1914 – Inn i katastrofen*, Oslo 2014

Tyske marinefartøy fotografert ved årsskiftet 1916/1917
Ukjent fotograf. Fra Wikipedia.

Nøytralitetsvernet under første verdenskrig

Norge erklærte seg nøytralt da verdenskrigen brøt ut høsten 1914. Dette krevde sitt av myndighetene og Forsvaret. For det første måtte nøytraliteten håndheves. For det andre måtte Forsvaret ha en beredskap i tilfelle krig. Og for det tredje måtte Forsvaret opprettholdes og videreutvikles slik at det var rustet til å løse de to førstnevnte oppgavene. Ingen visste hvor lenge krigen ville vare, og det måtte planlegges for det uforutsette. Forsvaret besto den gang av marinen og hæren. Festningsartilleriet var en del av hæren.

AV TOR JØRGEN MELIEN,
CAND.PHILOL. I HISTORIE
OG KOMMANDØRKAPTEIN

Ved krigsutbruddet mobiliserte regjeringen marinen for nøytralitetsvern. Marinen satte inn de fleste av de 63 marinefartøyene samt 31 rekvirerte sivile fartøyer som bevoktningsskip. Disse ble spredd langs kysten for nøytralitetsvakt. I tillegg til oppsynet med utenlandsk sjøtrafikk, sørget marinens fartøyer for at drivende miner og lik fra de krigførende ble tatt hånd om. Særlig var det mye å gjøre etter Jyllandslaget i 1916.

Utfordringen var å håndheve bestemmelsene for det norske sjøområdet, fra de ytterste øyer og skjær ut til fire nautiske mil, slik at utenlandske krigsskip overholdt regelen om uskyldig gjennomfart, og ikke fiendtlig handling. Unntaksbestemmelser for opphold gjaldt for krigsskip som hadde motorstopp. Myndighetene erklærte de viktigste norske havnene som krigshavner, og her måtte utenlandske skip ha særlig tillatelse om havneanløp. Et særlig problem var håndhevelse av firemilsgrensen, fordi den var lengre enn den internasjonalt aksepterte tremilsgrensen. På slutten av krigen sluttet marinen å håndheve trafikk utenfor tremils-

grensen i forståelse med britene, selv om Norge formelt holdt fast ved firemilsgrensen.

Vinteren 1916–17 senket tyske ubåter opp til ett av fire handelsskip som seilte i Nordsjøen. Etableringen av de britisk ledede konvoiene mellom Norge og Storbritannia forhindret større tap resten av krigen. Marinens fartøyer deltok i sikringen og organiseringen av konvoienes endestasjon ved Bergen, og dels Stavanger, samt en begrenset konvoiering av norske og utenlandske handelsskip på åpne strekninger langs norskekysten, eksempelvis utenfor Jæren. Marinen måtte på ordre fra regjeringen legge et minefelt ved Utsira i forlengelsen av det britisk-amerikanske som ble lagt i Nordsjøen i 1918. Dette var det nærmeste Norge kom i å ta parti for den ene parten i krigen.

Nøytralitetsvakt holdt var en langvarig, ofte ensformig og krevende tjeneste for befal og mannskaper i relativt små, og ikke akkurat de mest sjødyktige, fartøyer. Mange fartøyer opererte fra fjerntliggende havner med liten kontakt med det sivile samfunnet.

Soldater på
nøytralitets-
vakt i 1914.
Ukjent fotograf.
Original i Forsvars-
museet.

I høy beredskap

Krigen ble langvarig, og stadig flere land kom med som krigførende. En alvorlig nøytralitetskrenkelse eller et angrep på norskekysten kunne ikke utelukkes. Marinens fartøyer ble satt opp for krig med full bemanning og skarp ammunisjon. Fartøyene kunne avbryte vaktholdet og bli samlet for krigsoperasjoner. I Oslofjorden holdt marinen landets fire panserskip og fire undervannsbåter samlet og i bakhånd for alvorlige hendelser.

Festningsartilleriet gjennomførte en delvis mobilisering for å forsvare Oslofjorden, Kristiansand, Bergen, Trondheim og Vardø. Oscarsborg var landets desidert sterkeste festning, mens Vardøhus var svakt oppsatt. Også innkalt personell til festningene med dårlige bo- og forsyningsforhold fikk merke det langvarige nøytralitetsvaktholdet på kroppen.

Hærens økte øvingsaktivitet sørget for at repetisjonsøvelsene særlig foregikk ved Kristiansand og Bergen, slik at de om nødvendig kunne delta i landforsvaret av festningene.

Den tyske hjelpekrysseren *Berlin* ankom Trondheim høsten 1914 uten å bli oppdaget i Trondheimsfjorden. Resultatet ble en skjerpet årvåkenhet for å forhindre overraskende inntrenginger resten av krigen. Erfaringen førte til at kystartilleriet greide å åpne ild ved alle de tyske inntrengingene 9. april 1940.

Ubåtkrigen mot handelsskip førte til at den norske regjeringen høsten 1916 utstedte en resolusjon som skulle forhindre fremmede ubåters bruk av norske farvann. Dette tok de tyske styresmaktene ille opp, og det oppsto en politisk krise mellom Norge og Tyskland. De norske myndighetene fryktet at et angrep på Norge kunne komme, og tiltak for å iverksette ytterligere mobilisering ble foretatt. Blant annet skulle prioriterte bataljoner i hæren delta i forsvaret av festningene Oscarsborg, Kristiansand og Bergen. De norske myndighetene holdt den delvise mobiliseringen og krigsberedskapen vedlike helt frem til verdenskrigen tok slutt, men reduserte virksomheten i hæren det siste krigsåret.

Torpedobåter klasse 2 i bruk som vaktbåter under første verdenskrig. Ukjent fotograf. Original i Marinemuseet, Horten (MMU 95 2883 nr 9).

Norges første fly, en Rumpler Etrich Taube, kjent som marineflyet *Start*, var operativt i årene 1912–1915. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (RAFA-1216 Forsvarsdepartementet, FDM 1 Db eske 781).

Utbygging av forsvaret

Marokkokrisen i 1911 hadde vist at stormaktene kunne komme i krig. De norske myndighetene reagerte ved å tilføre forsvaret meget store ekstrabevilgninger i 1912 og 1913. Flåteplanen av 1912 omfattet to store panserskip og fire undervannsbåter. Ved krigsutbruddet 1914 beholdt britene panserskipene som de bygde for Norge til eget bruk, og tyskerne gjorde det samme med den siste undervannsbåten som ikke var levert til Norge.

I 1915 fremmet regjeringen en ny flåteplan og utbygging av festningsartilleriet. Problemet var å få levert materiell fra utlandet. Norge produserte ikke kanoner. Disse måtte importeres, men de produserende landene ville ha dem selv i krigstid. Derfor kom mesteparten av det bestilte materialet til Norge først etter at krigen var slutt. Ubåt-krisen høsten 1916 satte fart i utbyggingen av forsvaret, og det høyere giret varte krigen ut.

Mot slutten av krigen var 14 marinefartøyer under bygging i Norge. Kun tre mineleggere kom i bruk på slutten av krigen. De seks påbegynte ubåtene tok det lengst tid å ferdigstille. Den siste ble klar i 1929.

Festningsartilleriets organisasjon økte svært mye og var på slutten av krigen i realiteten en egen forsvarsgren. Utbyggingen av festningsartilleriet i ”Ytre Kristianiafjord” ble prioritert med vekt på fortene Rauøy og Bolærne. Dermed kunne både innseilingen til Kristiania og de andre byene i fjorden forsvares, herunder marinens

hovedbase i Horten, som tidligere ikke hadde hatt et effektivt forsvar. Også Bergen festning fikk fremskutte fort, men av mindre omfang. Utbyggingen av festningsforsvaret for Narvik ble påbegynt. Hæren økte særlig sin mobiliseringsorganisasjon i Nord-Norge, der verneplikten var av nyere dato.

Opprettelsen av norske flystyrker og luftvernartilleri var nytt. Med unntak av ti moderne fly som marinen mottok fra Storbritannia på slutten av krigen, var de norske luftstyrkene i en tidlig pioner- og etableringsfase under krigen uten en endelig organisasjonsløsning. I realiteten var det tre meget små luftstyrker i henholdsvis marinen, festningsartilleriet og hæren. Flyfabrikkene i Horten og på Kjeller forsøkte å utvikle og produsere egnede fly. Det nye, men lille luftvernartilleriet fikk stasjonære enheter i festningsartilleriet og mobile i hæren.

Forsvaret under første verdenskrig bestod av en mobilisert marine, et delvis krigsoppsatt festningsartilleri og en mobiliserbar hær med flere øvelser enn vanlig. Marinen sørget for nøytralitetshandhevelsen, mens festningsartilleriet var kjernen i invasjonforsvaret.

Kilder i Riksarkivet

RAFA-1895 Kommanderende admiral og admiralstaben 1890–1940

Litteratur

Kristiansen, Tom: *Fra Europas utkant til strategisk brennpunkt. Trusselvurderinger og militære tiltak i nord fra 1900 til 1940.* Forsvarsstudier nr. 6/1993

Melien, Tor Jørgen: *Vakt og Vern. Marinen og kystartilleriet 1914–1918.* Forsvarsstudier nr. 1/1995

Melien, Tor Jørgen: *US Navy i norske farvann under første verdenskrig.* IFS Info nr. 4/2004

Ydstebø, Palle: *Oftobanen og forsvaret av Nord-Norge 1880–1920.* Forsvarsstudier nr. 1/2001

Noen studier fra Institutt for forsvarsstudier er kilde for denne artikkelen og er nedlastbare: <http://fs.forsvaret.no/publikasjoner/Sider/publikasjoner.aspx>

De ukjente krigerne

Nordmenn i første verdenskrig

“Dere spør om jeg hører kanonaden! – Skulde mene det ja! Det er som det er jordskjælv baade nat og dag”, skrev Leif Tømmeraas hjem til sine foreldre på Snåsa fra skyttergravene i Frankrike. Året var 1916, og første verdenskrig raste med uforminsket styrke. To år tidligere hadde Tømmeraas vært en av mange tusen unge menn som strømmet til rekrutteringskontorene for å melde seg til kanadisk krigstjeneste.

AV EIRIK BRAZIER,
FØRSTEAMANUENSIS
VED HØGSKOLEN
I TELEMARK

Etter et halvt år ble Tømmeraas sendt til Flandern på Vestfronten. Der deltok avdelingen hans i de harde kampene rundt den belgiske byen Ypres. *“Vi har hat en svær tørn i det senere, her har gaat varmt til”*, kunne han fortelle høsten 1916. Tyske artillerigranater kunne plutselig falle over dem mens de befant seg i skyttergravene. I brevene hjem var han åpen og ærlig om sine opplevelser av disse angrepene. Det var ille nok å kravle seg frem fra en bunker for så å bli møtt av *“arme og ben strødd utover av ens nærmeste kamerater og se de blodige rester av dem man for et minut siden snakket med”*. Men verre var det å oppdage at *“det er liv i dem”*. Det var grusomt, men *“alt er jo fortvilet grusomt her”*.

“Der gaar nordmænd med i rækkerne”

Leif Tømmeraas var langt fra den eneste norske krigsdeltakeren i første verdenskrig. *“Der gaar nordmænd med i rækkerne paa de store slagmarker, hvor verdenshistorien formes idag. De er ikke mange, og de forsvinder helt mellom millionerne; men brev og bud fortæller fra tid til anden, at de er der”*, skrev Nordmandsforbundet. De var soldater, offiserer, flyvere, sykepleiere, leger, fremmedlegionærer og journalister. Vi finner dem i styrkene til alle de krigførende statene og på begge sider av fronten. I det store bildet utgjorde de en ytterst liten kontingent, et sted mellom 14 000 og 16 000. Men i et mindre, norsk bilde, var dette et svært høyt tall. Dette bidro til at konsekvensene av den store krigen også ble følt i Norge.

Titusenvis av norske emigranter, handelsreisende, misjonærer, studenter, og ikke minst sjøfolk var blant dem som søkte seg ut fra Norge i denne perioden. Det var disse som journalisten Ludvig Saxe definerte som *“Det utflyttede Norge”*, da han våren 1914 utga boken *Nordmænd jorden rundt*. I Norge var det mange som anså at disse utvandrerne fremdeles var nordmenn, og bidro til å *“gjøre Norge større”* gjennom å spre norske verdier. Slik var de både nordmenn og verdifulle bidragsytere til sine nye hjemland.

En av dem var Leif Tømmeraas, som var blitt grepet av reiselysten som attenåring. Lengselen ut i det fremmede og ukjente tok ham først til USA og Minneapolis, deretter til den kanadiske prærien. I tiårene før 1914 hadde verden blitt mye mindre. Dampskip og jernbane hadde gjort reiser raskere og langt mer behagelige enn tidligere. Også telegrafene, og en stadig økende og mer kompleks verdenshandel, hadde ført verdens ulike hjørner stadig nærmere hverandre. Det å reise, både som turist og i søken etter arbeid, var blitt mye vanligere og billigere.

“Folk holder rent paa at sulte i hjel”

Da krigen kom sommeren 1914, ble Leif Tømmeraas og andre utflyttede nordmenn stilt overfor vanskelige valg. Skulle de bli eller reise hjem til Norge? Og dersom de ble værende, hvordan skulle de stille seg til et krigførende vertsland? I krigens kjølvann vokste det også frem en utbredt mistenksomhet ovenfor de nyankomne fremmede, ettersom de kunne mistenkes for å samarbeide med fienden. Lojalitet og patriotisme ble viktige ord, også i Canada. Det å melde seg til krigstjeneste ble for mange nordmenn en måte å få *“beseiglet sitt statsborgerskap med blod”*, som en kanadisk immigrantavis skrev.

Men årsakene til at nordmenn meldte seg til krigstjeneste var sammensatte. For mange var det en måte å tjene til livets opphold; få mat på bordet og tak over hodet. I Canada var det mange nordmenn som opplevde *“haarde tider [...] paa grund av krigen”*, skrev Gudbrandsdølen. Fabrikker og gruver ble stengt, jernbanebyggingen stanset opp, og det var *“saa folk holder rent paa at sulte i hjel”*, kunne avisa fortelle. Den mente å vite at mange nordmenn derfor ikke hadde hatt *“anden raad end at gaa til fronten, for en kunde likesaa godt dø paa slagmarken som at omkomme av sult og elendighet”*.

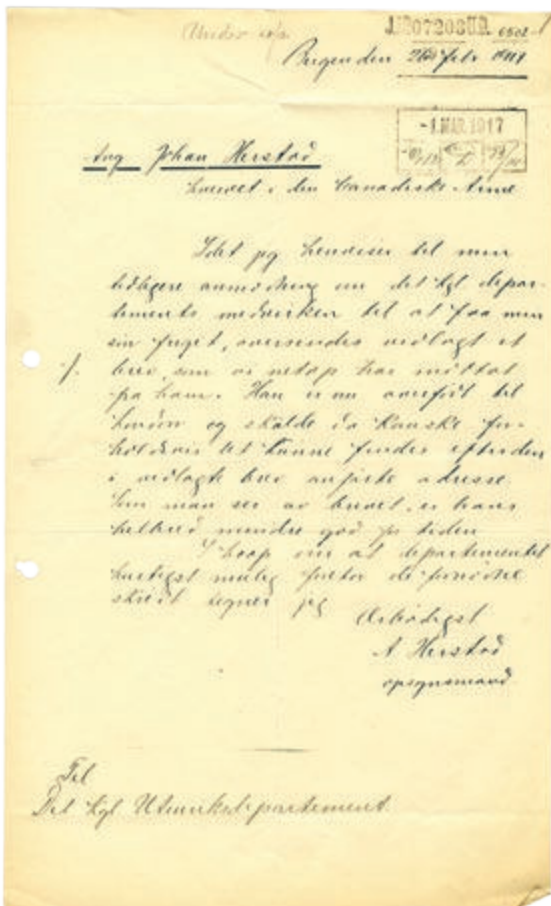
En av dem som hadde valgt krigstjeneste fremfor sulten, var bergenseren Johan Herstad. Høsten 1916 skrev han hjem at han var *“bleven Soldat i*

Ypres ved slutten av krigen.
Ukjent britisk fotograf.
Fra Wikipedia commons.

den Canadiske Arme”. Herstad hadde jobbet som tømmerhugger, men under arbeidet i skogen var han blitt frastjålet alle sine penger. Han så ingen annen utvei enn å melde seg til krigstjeneste, selv om han forklarte moren sin at “Du vet jeg har ikke hatt lyst til å bli soldat, men her sitter jeg”.

“Killed in action”

Sporene etter Leif Tømmeraas, Johan Herstad og andre norske krigsdeltakere ligger i dag spredt utover et stort antall offentlige og private arkiver, både i Norge og i utlandet. I arbeidet med boka *De ukjente krigerne*, har vi søkt å sette disse enkelt-historiene sammen til en enhetlig fortelling. I utlandet har vi fått god hjelp ved at den store interessen for første verdenskrig også avspeiler seg i arkiv-

Trønder faldt i krigen.

Notis i avisa Nidaros om Leif Tømmeraas' død. Original i Riksarkivet (S-2259 Utenriksdepartementet: Do eske 4304 mappe 7).

verdenen. I Storbritannia, Australia, New Zealand, Canada og flere andre land har man lenge arbeidet med å gjøre kilder fra krigen tilgjengelig for publikum. Vi har kunnet bruke medaljekort, soldatmapper og krigsdagbøker som viktige kilder til å rekonstruere historiene til de norske soldatene. Men vi har også ønsket å vise hvordan første verdenskrig påvirket det norske samfunnet.

En rik kilde til den delen av historien har vært Utenriksdepartementets arkiv. Her har saks-mappene til mange nordmenn som på ulike måter deltok eller ble berørt av første verdenskrig, lenge ligget urørt. I mappene kan man blant annet finne forespørsler om hjelp for å komme seg ut av krigstjeneste, krav om krigspensjoner, dødsbudskap sendt fra militære myndigheter, eller pårørendes ettersøkinger etter savnende sønner. Her ligger brevet Johan Herstad sendte fra et feltsykehus i Frankrike med bønn om hjelp fra norske myndigheter til å slippe fri fra kanadisk krigstjeneste. Det tok tid, men han overlevde og kom tilbake til Bergen. Men, her finner man også en mappe merket “Leif Tømmeraas, faldt i krigen”, og et brev fra redaktøren av avisa Nidaros, som henvendte seg til UD på vegne av foreldrene. Siden april 1917 hadde Kristine og Ole Tømmeraas fått brevene de sendte til sønnen i retur med påskriften “Killed in action”. Var det noe departementet kunne gjøre for å bringe klarhet i “*hvor han er falden?*”

Selv om Leif Tømmeraas, og mange andre nordmenn som deltok i krigen, hadde gitt avkall på sitt statsborgerskap til fordel for sitt nye land, ble de ansett som en del av det norske. For den tidens norske offentlighet, og etter hvert også for norske myndigheter, var forståelsen av hvem og hva som var norsk både utstrakt og fleksibelt. Statsborgerskapet var mindre viktig. Det sentrale var om man kulturelt eller etnisk kunne kalles norsk. Det skulle ta mer enn fire måneder før foreldrene til Tømmeraas fikk beskjed om at deres sønn var blitt drept av en snikskytter under et kanadisk angrep mot

Andr. Herstads brev til Utenriksdepartementet med bønn om hjelp til sønnen. Original i Riksarkivet (S-2259 Utenriksdepartementet: Ds eske 5740 mappe 31).

JIN05961UD
1918

CIRCUMSTANCES OF DEATH REPORT.

UNIT 2nd Canadian Mounted Rifles
 NAME Leif Tammeros
 RANK Pte. NUMBER 108570
 DATE OF DEATH 9-4-17
 CAUSE OF DEATH Killed in Action.

Detailed report of circumstances surrounding the death of this soldier "If "died of wounds" please report how wounds were received.

The above named soldier was killed during the attack on Vimy Ridge on April 9th, 1917. He reached the objective with his Company, but was killed while out with a reconnoitering party by a snipers bullet.

Owing to the very heavy shelling it was not possible to recover the body for burial at the time, and parties that covered the ground afterwards were unable to find any trace of him.

(SGD) C.K. Douglas, Lieut. A/Adjt.
 For Officer Commanding.
 2nd C.M.R. Battalion.
 Certified true copy.
Frank Beard
 Director of Records.

Militia Headquarters.
 OTTAWA.

Kanadisk rapport om omstendighetene rundt Leif Tømmeraaas' død. Original i Riksarkivet (S-2259 Utenriksdepartementet: Do eske 4304 mappe 7).

Vimyhøyden i Frankrike, men at hans kropp aldri var blitt funnet på slagmarken.

På toppen av det som en gang var Hill 145 står i dag det enorme Vimymonumentet. To høye pilarer

i marmor springer ut av det store fundamentet og strekker seg tretti meter opp i luften, som et symbol på vennskapet mellom Canada og Frankrike. Minnesmerket og den omkringliggende parken ble gitt av den franske nasjon som en gave til Canada etter første verdenskrig, og er i dag kanadisk territorium. Her blir de over 66 000 kanadierne som ble drept under krigen minnet. Navnene på over 11 000 kanadiske soldater som ennå er savnet er inngravert i monumentet. På denne listen står navnet Leif Tømmeraaas.

Kilder

Commonwealth War Graves Commission, Private L. Tammeros, <http://www.cwgc.org/>

Avisene *Gudbrandsdølen*, *Indherred* og *Indtrøndelagen*

Riksarkivet: S-2259 Utenriksdepartementet: serie Do eske 4304 og serie Ds eske 5740

Litteratur

Brandal, Nik, Brazier, Eirik, og Teige, Ola: *De ukjente krigerne. Nordmenn i første verdenskrig*, Oslo 2014

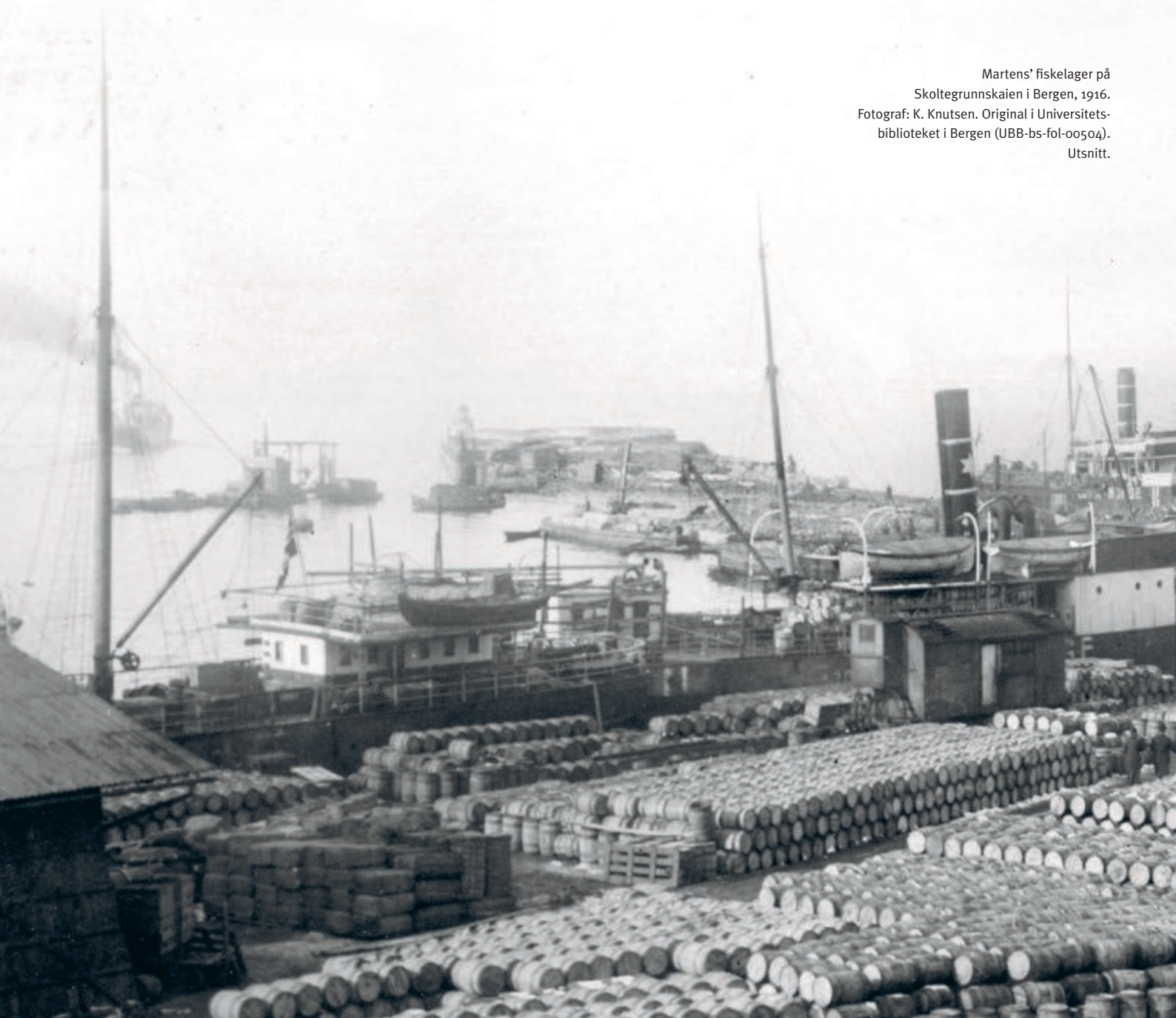
Macartney, Kenneth Neil: *The Scandinavians in Western Canada, 1900-1919. Self-perception and the Great War*, Victoria 1982

Monumentet i Vimy, mellom byene Arras og Lens i Nord-Frankrike, er reist til minne om slaget 2.-12. april 1917, der kanadierne kjempet ned en stor tysk styrke. Foto: Nik. Brandal

Kampen om fisken

Martens' fiskelager på
Skoltegrunnskaian i Bergen, 1916.
Fotograf: K. Knutsen. Original i Universitets-
biblioteket i Bergen (UBB-bs-fol-00504).
Utsnitt.

Natt til 29. september 1916 bauta *D/S Ravn* av Kristiania seg fram langs kysten av Murmansk. Det var stor sjø med storm og tette haglbyger. Skipet var på veg til Arkangelsk med ei last ammoniumnitrat. Ved daggry blei skipet brått stogga av varselsskot frå ein tysk ubåt. Mannskapet på sytten blei i all hast beordra i livbåtane. Etter fire skot og ein knapp time var både *D/S Ravn* og ubåten borte i det mørke djupet, medan mannskapet kjempa sitt livs kamp i to små båtar på det kalde og opprørte havet.

AV KARI BENEDICTOW, ARKIVAR, RIKSARKIVET

Stivfrosne menn rodde og lensa på spreng. Når det hardna som verst, stemde førstestyrmannen i med song for å halde motet oppe. I åttetida om kvelden, etter tretten timar i sterk nordvestleg storm, nådde den eine båten land. Donkeymannen og fyrbøtaren var då døde av utmatting og kulde. Få timar seinare måtte kokken og kollemparen gi tapt på ei ugjestmild strand i Ishavet. Livbåten frå babord side med kapteinen og fem mann om bord, kunne ikkje sporast. Han var borte for alltid.

Økonomisk krigføring og blokade

Knapt noko forvaltningsområde kom til å by på større utfordringar for dei norske styresmaktene under første verdskrigen enn fiskerinæringa. Mest alvorleg var det då problema i fiskerisektoren i 1915–1916 heldt på å føre Noreg rett inn i den store krigen. *D/S Ravn* var eitt av i alt elleve skip som i løpet av ni dagar i september og oktober 1916 blei senka av tyske ubåtar i Nordishavet. Torpederingane var represaliar fordi nøytrale Noreg hadde inngått ein handelsavtale med krigførande Storbritannia. Avtalen var hemmeleg,

men hovudpunkta blei raskt kjende og vakte sterke reaksjonar. Dei ti mennene og dei elleve skipa blei offer for at Noreg hadde brote den vanskelege nøytralitetspolitiske lina.

Etter kvart som stillingskrigen på kontinentet trekte i langdrag, hadde handelskrigen på havet blitt intensivert. Dei krigførande brukte blokadar for å hindre at motparten fekk varetilførselar, og desse blokadane skapte store problem også for norsk eksport og import. Fiskerinæringa var i hovudsak eksportbasert. Ho miste tilgang til eksterne marknader, og stod i fare for å stå utan drivstoff og reiskapar fordi næringa var avhengig av importert kol, smøreoljar, petroleum, salt, hamp og bomull. Britane kontrollerte havet, og blokaden av Tyskland reduserte tilførslane til norske fiskeri derifrå. Noreg måtte i stigande grad basere seg på Storbritannia og vestmaktene for å skaffe utstyr. Det var dystre framtidsutsikter for den eksport-

baserte norske fiskeindustrien, matforsyninga på heimemarknaden og dei om lag 100 000 arbeidstakarane i næringa.

Fiskeoppkjøp og forsyningsvanskar

Den britiske blokaden førte til mat- og feittmangel i Tyskland allereie våren 1915. Då sette tyskarane i gang med storstilte oppkjøp av den ettertrakta norske fisken. Tyske fartøy tråla norskekysten frå sør til nord og kjøpte opp fisk og fiskeprodukt direkte frå fiskarar og produsentar, og dei betalte godt for varene. Innkjøpa blei etter kvart organiserte frå to tyske kontor i Kristiania, det eine for fisk og særleg då sild, og det andre for tran og fiskeolje.

Mengda norsk fisk på den tyske marknaden blei mangedobla det andre krigsåret. Men medan norske fiskarar tente gode pengar på salet, blei dei innanlandske fiskeoppkjøparane truga med arbeidsløyse. Fiskeeksporten til utlandet førte til underskot på fiskeprodukt på heimemarknaden. Samstundes blei prisane mangedobla, og forbrukarane sine lønningar stod stille. Det var stigande uro over varemangel og dyrtid. Snart skulle det også kome til omfattande demonstrasjonar i dei store byane.

Provieringskommisjonen hadde fokusert på fiskeforsyninga heilt frå starten av august 1914, men greidde likevel ikkje å sikre heimemarknaden. Tanken var at utførselsforbod, eksportavgifter og prisregulering skulle løyse problema. Men forsyningsinteressene og næringsinteressene streid mot kvarandre. Enda eit nytt eksportforbod 3. juni 1916 sette sinna i kok. Stortingsmenn frå kystnoreg sende straks protestskriv til Landbruksdepartementet, og i slutten av månaden fylgde 34 stortingsmenn frå Venstre opp med brev til regjeringa, der dei klagde på at Provianteringskommisjonen stadig foreslo tiltak som motarbeidde fiskarane sine interesser. Statsministeren, som også var landbruksminister og

Torpedering av skip, sett fra tysk ubåt. Ukjent fotograf. Gjengitt fra Knut Utstein Kloster: *Krigsåar og gullflom. Skipsfarten under verdenskrigen*, Oslo 1935. Utsnitt.

Frå Haugesund, udatert.
Ukjend fotograf. Original
i Riksarkivet (S-1604
Havnedirektoratet: Ud 19).

Kvaløysund-Andenesbukta
i Røvær, ca. 1908.

Foto: C. Körner, Stavanger.
Original i Riksarkivet (S-1604
Havnedirektoratet: Ud 44).

Sandved hamn, 1918.

Ukjend fotograf. Original
i Riksarkivet (S-1604
Havnedirektoratet:
Ud 19 nr 37).

ansvarleg for forsyningssakene, sende klageskrivet vidare til Provisianteringskommisjonen. Etter dette trakk medlemene i Provisianteringskommisjonen seg frå verva sine.

Ein måned seinare vart forsyningssituasjonen drøfta i Stortinget, og Provisianteringskommisjonens fiskeforsyningspolitikk blei sterkt kritisert også der. Møtet enda med opprettinga av eit nytt departement, Provisianteringsdepartementet. Krisa i fiskerisektoren kom dermed til å bli den utløyssande årsaka til ei omfattande reorganisering av den statlege krisetidsadministrasjonen.

Engelske blokadeoppkjøp

England såg med stigande uro på at fienden kjøpte opp norsk fisk. Og for britane var det nærliggande å få stansa nødvendige tilførsler til den norske fiskerinæringa. Eit anna alternativ var å få Noreg til å innføre eksportforbod for fisk og fiskeprodukt. Men britane kunne også gå inn som kjøparar på den opne marknaden og konkurrere om fisken. Det første alternativet var det klart verste sett frå norsk synsstad.

Seinhausten 1915 blei det kjent at britane vurderte å starte oppkjøp av norsk fisk til eige forbruk. Fiskeridirektøren var aktivt engasjert til fordel for fiskeriinteressene. Han hadde som mål å halde fisket gåande og meinte at norske interesser var best tente med britiske blokadeoppkjøp

dersom den norske fiskeflåten samtidig kunne sikrast drivstoff og reiskap. Handelsministeren og utanriksministeren ga uoffisielt klarsignal til å forhandle om dette.

I januar 1916 var det klart at forsyningane til dei norske fiskeria var sikra og at den britiske regjeringa stilte ti millionar pund til disposisjon for oppkjøp av norsk fisk. Frå då av kasta britane seg inn i kampen om den norske fisken. Oppkjøpa skulle omfatte vinter- og vårfisken, særleg då skreifisken og storsild- og vårsildfisken. Sesongfiskeria var alt i gang, og det hasta med å få til ei effektiv innkjøpsordning. Løysinga blei å samle alle kjøpa på ei hand. Handelen skulle haldast hemmeleg for å hindre ukontrollert prisstiging på fiskevarer.

Dei britiske oppkjøpa blei organiserte frå Bergen med privat, norsk bistand. Ein av dei største fiskeeksportørane i byen, Albert Martens, let seg overtale til å gjere oppkjøp på vegne av britane, og gjekk inn i ein eigen avtale om dette. Martens skjønnte at oppdraget kunne bli problematisk. Han ynskte derfor ei erklæring frå utanriksministeren om at oppdraget han tok på seg var til samfunnets beste. Ei slik erklæring ville ikkje utanriksministeren gi. Avslaget vekte sterke reaksjonar, ikkje minst hos fiskeridirektøren. Han hadde sjølv vore djupt inne i saka og heile tida arbeidd for å få til ei løysing. Han kjende seg sviken av oppdragsgivarane sine og søkte om avskjed frå stillinga.

I mellomtida vaks fiskelagera i hamneområda i Bergen over alle breidder. Fiskegrossist Martens utførte oppdraget sitt med diskresjon, så folk flest visste ikkje at fisken på bryggene i Bergen var britiske blokadeoppkjøp. I Bergen og omland var det mange som trudde at Martens var ein storspekulant som handla for eiga rekning. Tyskarane, som heller ikkje var kjende med dei faktiske tilhøva, tilboud store pengar for lagera, men fekk avslag. Både britiske og norske styresmakter var uroa over kor lenge hemmeleghaldet kunne vare.

Nye forhandlingar om fiskeoppkjøp

Dei britiske fiskeoppkjøpa var avgrensa til årets første fiske, og vart avslutta før mars 1916. Då stod torske- og sildefisket utanfor Island og

selfangsten i Ishavet for tur. Det hasta med å skaffe nødvendig utstyr til fiskarane og marknader til fisken. Etter sterkt påtrykk frå mange hald blei fiskeridirektøren, som ennå ikkje hadde fått innvilga avskjedssøknaden sin, overtalt til på ny å føre fiskeriforhandlingar med Storbritannia.

Blokadekjøpa var svært kostbare. Og britiske regjeringsskrinsar tvilte på at vidare oppkjøp var vegen å gå. Blokkering av tilførslane til den norske fiskeflåten blei stadig oftare nemnt som eit reelt alternativ. Dei komande drøftingane ville bli krevjande. Intense forhandlingar i London ga likevel ei løysing med nye blokadeoppkjøp, men nå til faste prisar. Handelen skulle dessutan foregå fritt, einkvar kjøpmann skulle kunne importere varer

Frå Haugesund, udatert.
Ukjend fotograf. Original i
Riksarkivet (S-1604 Havne-
direktoratet: Ud 19).

Et synkende norsk skip etter torpedering. Ukjent fotograf. Original i Marinemuseet (MMU.940490).

frå Storbritannia eller gjere oppkjøp på vegne av Storbritannia så lenge krigen varte. Forhandlingspartane ville at avtalen skulle offentliggjera, og det blei laga eit utkast til ei kunngjering. Det britiske finansdepartementet løyvde 14 millionar pund til fiskekjøp, og regjeringa sende ein spesialutsending til Noreg for å avklare enkeltpunkt i avtalen og ordlyden på kunngjeringa.

Handelsministeren gjekk sterkt imot ei offentliggjerung av avtalen. Det passa heller ikkje for den norske regjeringa å ta imot den britiske spesialutsendingen. I tillegg kom at det nyleg var innført ei høg avgift på medisintan, noko som la kjeppar i hjula for ein endeleg avtale. Fiskeridirektøren hadde mykje å vere skuffa over, og fastheldt avskjedssøknaden sin.

Den hemmelege fiskeavtalen

Likevel, i slutten av juli 1916 var fiskeridirektør Johan Hjort, etter omfattande press, på plass i Kristiania for å føre nye fiskeriforhandlingar med britane. Ein eigen forhandlar skulle ta vare på dei utanrikspolitiske interessene som ikkje var fiskeridirektøren sitt felt. Etter fleire dagars hard tautrekking med sentrale regjeringsmedlemar i kulissane, blei det 5. august underteikna ein fiskeavtale mellom Noreg og Storbritannia. Avtalen bestemte at den norske regjeringa skulle innføre utførselsforbod for all slags fisk,

fiskeolje og andre fiskeprodukt. Det kunne gjerast unnatak for inntil femten prosent av den totale fangsten for eventuelt sal til sentralmaktene. Britane forplikta seg til å kjøpe den delen av fangsten som det ikkje var behov for til innanlandsk forbruk, og på visse vilkår å skaffe til vege nødvendige leveransar til den norske fiskeflåten. Fiskekjøpa skulle skje til maksimalpris som skulle gjelde for heile krigstida. Vilåret for kjøpa var norsk bankkreditt.

Hovudforhandlar Hjort rekna heile tida med at fiskeavtalen skulle offentliggjera, men utanriksministeren og andre regjeringsmedlemar motsette seg dette. Gjensidig mistru og dårleg samarbeidsklima prega partane etter at fiskeavtalen blei inngått. Det var usemje om tolkinga av avtaleteksten og tallause skuldingar om avtalebrot. Etter ei tid sa britane opp avtalen. Og stadig nye utfordringar på fiskerifronten blei den norske regjeringa sitt faste følgje krigen ut.

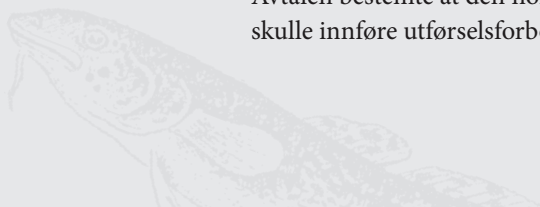
Kjelder i Riksarkivet

Arkiva etter Utanriksdepartementet, Handels- og industridepartementet, Fiskeridepartementet, Provianteringskommissjonen, Provianteringsdepartementet, ei rekke andre krisetidsadministrasjonar frå første verdskrigen og privatarkiv etter statsminister Gunnar Knudsen

Litteratur

Wilhelm Keilhau: *Norge og Verdenskrigen*, Oslo 1927

Johan Hjort: *Utanrikspolitiske opplevelser under krigen*, Oslo 1927

Kriseorganer under første verdenskrig

Arbeidere og funksjonærer ved Statens provianteringsdirektorat. Ukjent fotograf. Original i Riksarkivet (S-1646, Statens provianteringsdirektorat, Innkjøpsavd.). Utsnitt.

Norges situasjon som nøytral stat i et krigsherjet Europa 1914–1918 tvang fram ekstraordinære administrative tiltak, først og fremst – men ikke bare – for å sikre næringslivet og landets forsyninger. I Riksarkivet finnes nærmere 700 hyllemeter arkivsaker etter slike ekstraordinære administrasjonsorganer som ble opprettet under første verdenskrig. I tillegg finnes materiale i statsarkivene og i kommunale arkiver.

AV OLE KOLSRUD, PENJONERT FØRSTEARKIVAR, RIKSARKIVET OG TERJE NOME LAND, ARKIVAR, STATSARKIVET I BERGEN

Arkivene i Riksarkivet er registrert og katalogisert som en egen arkivgruppe under samlebetegnelsen *Statens krisetidsarkiver 1914–1929*. Det dreier seg om to midlertidige departementer: *Provisianteringsdepartementet* 1916–1922, som har etterlatt seg vel 70 hyllemeter med dokumenter, og *Industriforsyningsdepartementet* 1917–1920 med vel 120 hyllemeter. Det øvrige materialet stammer fra en lang rekke forskjellige underliggende kommisjoner, komiteer, råd og direktorater. Disse ble dels etablert før departementene ble opprettet, dels kom de til å være i virksomhet i flere år etter de to departementenes avvikling. Det viktigste av de underliggende organene er Provisianteringsdirektoratet.

Upopulære men nødvendige tiltak

Allerede 4. august 1914, bare noen dager etter at Tyskland hadde erklært Russland krig, ble en provianteringskommisjon opprettet under Landbruksdepartementet. Bakgrunnen var den panikkartede varehamstringen som oppsto etter krigsutbruddet. Provisianteringskommisjonen fikk fullmakt til å fastsette maksimalpriser og rekvirere nødvendighetsvarer, og det ble opprettet et lokalt apparat: De kommunale provianteringsråd. Fra

1. oktober 1914 ble det opprettet et midlertidig provianteringskontor i Landbruksdepartementet, som skulle ta seg av den departementale behandlingen av provianteringssakene.

I løpet av 1915 oppsto det en tysk-britisk konkurranse om oppkjøp av norsk fisk, etterfulgt av forsyningskrise og en speulasjonsøkonomi som Provisianteringskommisjonen ikke mestret. Den 3. juli 1916 søkte samtlige kommisjonsmedlemmer om avskjed. Provisianteringskommisjonens virksomhet hadde dessuten nådd et slikt omfang at statsminister Gunnar Knudsen kom til at virksomheten nå burde komme under bedre konstitusjonell kontroll ved å gjøre lederen av provianteringsarbeidet til medlem av regjeringen. Den 26. august 1916 ble så det midlertidige Provisianteringsdepartementet opprettet, under ledelse av amtmannen i Romsdals amt, Oddmund Vik. Han fikk den utakknemlige oppgaven å innføre rasjoneringsbestemmelser for landets befolkning, og da forsynings situasjonen forverret seg ytterligere i løpet av 1917 ble han så upopulær at statsministeren fant å måtte skifte ham ut. Ny sjef for Provisianteringsdepartementet ble fra 28. november 1917 advokat Birger Stuevold-Hansen.

Da Provieringsdepartementet ble opprettet, ble Provieringskommisjonen nedlagt og avløst av et direktorat – Provieringsdirektoratet – fra 14. september 1916. Provieringsdirektoratet var i virksomhet helt til det i sin tur ble avløst av Statens kornkontor i 1927. Fra Provieringsdepartementets nedleggelse i 1922 lå direktoratet under Landbruksdepartementet. Det har etterlatt seg et arkiv på omkring 250 hyllemeter, og inneholder materiale fra årene 1914–1931, som også omfatter arkivsaker fra sju kommisjoner og råd der Provieringsdirektøren satt som formann.

Under Provieringsdepartementet grodde det ved siden av Provieringsdirektoratet opp flere direktorater, råd og kontorer i løpet av 1917 og 1918. I juli 1917 ble Statens skipsfartsdirektorat og Statens prisråd etablert. Senere på året kom Statens rasjoneringsdirektorat og Statens hvalfangstkontor, samtidig som Prisrådet ble til Statens

prisdirektorat. Over nyttår 1918 kom etter hvert Statens fiskesentral og Statens fettdirektorat.

Sivil og militær industriforsyning

Forsynings situasjonen ble forverret etter at Tyskland hadde erklært uinnskrenket ubåtkrig fra 1. februar 1917 og USA kom med i krigen i begynnelsen av april. Dette var den direkte foranledningen til opprettelsen av et eget departement for landets industriforsyning. Men vel så viktig var antakelig pågangen fra fremtredende næringsledere, med Sam Eyde som en drivende kraft. De ønsket et mer næringsvennlig departement, ble det sagt. Ved stortingsvedtak 27. april 1917 ble *Departementet for den industrielle forsyning* opprettet, og dagen etter ble den 59 år gamle arkitekten og gullsmeden Torolf Prytz utnevnt til sjef for det nye departementet. Dermed hadde Gunnar Knudsens venstre regjering fått en høyremann i sin midte. Det skar seg snart. Han fikk avskjed vel et år

Birger Stuevold-Hansen.
Ukjent fotograf.
Fra Wiki Strinda.

Hvete losses fra
D/S Havø i Oslo havn.
Ukjent fotograf. Original i
Riksarkivet (S-1646 Statens
provianteringsdirektorat,
Innkjøpsavd.: 1003b).

Statens garasje for bensinbiler, statens lager på Frogner i Kristiania og statens lager på Grorud i Østre Aker. Ukjent fotograf. Originaler i Riksarkivet (S-1646, Statens provianteringsdirektorat, Innkjøpsavd.: 1003b).

senere, og ble etterfulgt av Haakon Hauan, kjemingeniør og nytilsatt direktør for Statens fettdirektorat. Han var også høyremann, men uten å ha vært politisk aktiv. Hauan ledet Industriforsyningsdepartementet til det ble lagt ned i 1920.

Industriforsyningsdepartementet ble opprettet med to avdelinger: *Industriforsyningen* og *Krigsforsyningen*. Her ble det inkorporert organer som var blitt til i løpet av krigsårene, og som inntil da hadde ligget under forskjellige departementer. Industriforsyningen overtok de oppgavene som var blitt pålagt Industrikomiteen under Utenriksdepartementet, nedsatt i oktober 1914. Krigsforsyningen overtok de oppgavene som var tillagt Statens krigsforsyningskommisjon under Forsvarsdepartementet. Denne kommisjonen var blitt nedsatt i august 1915 for å planlegge hvordan norske fabrikker og verksteder best burde utnyttes til hærens og flåtens forsyning under krig. I mai 1917 ble Industrikomiteen omgjort til Statens industriråd og Krigsforsyningskommisjonen til Statens krigsforsyningsråd. Dermed ble administrasjonen av den sivile og den militære industriforsyningen samlet i ett departement.

I slutten av juni 1917 ble Statens ved- og torvkontor overført fra Provianderingsdepartementet til Industriforsyningsdepartementet og omdøpt til Statens brenselstyre. Under departementet kom også Statens prisråd for industrivarer, og i januar–mars 1918 en rekke industrisentraler: Statens tekstilsen-

tral, Statens lærsentral, Statens sentral for kjemiske stoffer og Statens jern- og stålsentral. Dertil kom to nye råd: Statens metallråd og Statens varebytteråd. I 1919 ble Hvalfangstkontoret og Statens fettdirektorat overført fra Provianderingsdepartementet.

Regjeringen Knudsen hadde sett på opprettelsen av Industriforsyningsdepartementet som et tiltak for å komme næringslivsinteressene i møte. Sett fra næringslivshold ble likevel det nye departementet et tveegget sverd. Samtidig som Industriforsyningsdepartementet beskyttet og støttet norsk handel og industri, ble det i sin korte levetid et kraftig instrument for regulering, styring og kontroll. Alle parter var enige om at departementet burde legges ned så snart det var mulig etter krigens slutt. I løpet av våren og sommeren 1920 ble det avviklet. Industriforsyningsavdelingen gikk da til Finansdepartementet og Krigsforsyningsavdelingen til Handelsdepartementet. Brenselstyret gikk tilbake til Provianderingsdepartementet, og saker av krigsteknisk art tilbake til Forsvarsdepartementet.

Krisetidsarkivene – sentralt og regionalt

De fleste av disse midlertidige kriseorganene ble, i likhet med de to departementene, avviklet innen 1922. Etter dem alle finnes det arkiv, mer eller mindre fullstendige og mer eller mindre velordnet. Noen av arkivene er store. Foruten de som allerede er nevnt i teksten, kan vi ta med at det totalt finnes om lag 70 hyllemeter både etter de forskjellige

Torolf Prytz. Ukjent fotograf. Fra Wikipedia commons.

industrientralene, etter Rasjoneringsdirektoratet og etter Provianteringskontoret. Etter Skipsfartsdirektoratet og Prisdirektoratet er det vel 40 hyllemeter på hver av dem.

Også i statsarkivene og i kommunale arkiver finner man materiale fra ulike krisetidsinstitusjoner, men her er det mer tilfeldig hva som er bevart. Dessuten er materialet i disse arkivene langt mindre i omfang enn det man finner i Riksarkivet. På fylkesnivå ble det opprettet amtsprovianteringsråd med egen administrasjon fra 1916. Arkivene etter disse finner man i fylkesmannsarkivene eller skilt ut som egne arkiv. Amtsprovianteringsrådene skulle være fellesorganisasjoner for de kommunale provianteringsrådene. Både de kommunale og de fylkeskommunale provianteringsrådene ble opphevet ved lov av 1923, men kunne opprettholdes som frivillige institusjoner fram til 1926, noe som skjedde flere steder i landet.

Hvis vi gjør et dykk i et tilfeldig statsarkiv, Bergen, ser vi at dette har fått avlevert relativt lite materiale

fra amtsprovianteringsrådene. I Hordaland er arkivet fra dette skilt ut som eget arkiv. Materialet strekker seg fra 1916 til 1920 og er på omtrent seks hyllemeter. Her finner vi blant annet regnskap, varelagerbøker og korrespondanse. Det finnes også journaler fra oljerådet, en underavdeling av amtsprovianteringsrådet. I Sogn og Fjordane er arkivet etter amtsprovianteringsrådet innlemmet i fylkesmannsarkivet. Her er det svært lite som er bevart; kun en serie med fire kopibøker (1916–1919) og en eske med dokumenter vedrørende dyrtidsbidrag, som for eksempel rundskriv fra departementene og søknader om statsbidrag.

Litteratur

Håndbok for Riksarkivet, Oslo 1992

Kolsrud, Ole: *Maktens korridorer. Regjeringskontorene 1814–1940*, Oslo 2001

Mykland, Liv: *Håndbok for brukere av statsarkivene*, Oslo 2005

Tønnesson, Kåre D.: *Sentraladministrasjonens historie 1914–1940*, Oslo 1979

Norges Statskalender, årgangene 1916–1922

Statlige kriseorganer under første verdenskrig

I Riksarkivet finnes det arkiv etter fjorten statlige kriseorganer knyttet til første verdenskrig: to departementer og tolv underliggende organer. Enkelte av de underliggende organene var blitt etablert før departementene kom, og enkelte av dem fortsatte å eksistere etter at departementene var blitt avviklet.

Under Provianteringsdepartementet 1917–1922:

- Statens provianteringsdirektorat 1916–1928
- Statens rasjoneringsdirektorat 1917–1920
- Statens skipsfartsdirektorat 1917–1920
- Statens hvalfangstkontor 1917–1921
- Provianteringsdepartementets presse- og opplysningskontor 1917–1920
- Statens fettdirektorat 1918–1921
- Statens fiskesentral 1918–1923
- Direktoratet for Provianteringsdepartementets penge- og regnskapsvesen (Finansdirektoratet) 1918–1927

Under Industriforsyningsdepartementet 1917–1920:

- Statens handels-, industri- og sjøfartskomiteé 1914–1917
- Statens gummiråd 1916–1919
- Statens råstoffkomiteé 1917–1942
- Statens industrientraler 1918–1920

Åndelige etterdønninger i krigens kjølvann

AV BENTE HARTVIKSEN,
FØRSTEARKIVAR,
STATSARKIVET I OSLO

Savnet etter millioner av døde på slagmarkene ga god grobunn for spiritisme i Europa. Her fantes trøst og motvekt til krigens redsler. Mange nabolag hadde mistet nesten alle sine unge menn. Etterlatte søkte å komme i kontakt med sine kjære gjennom spiritisme. Denne trenden spredte seg også hit til landet, og i Statsarkivet i Oslo er slik virksomhet godt dokumentert.

Etter første verdenskrig kom ulike former for spiritisme til å blomstre i borgerlige kretser også i Norge. Et godt innblikk i dette får vi i Købersaken. Det spiritistiske mediet Ingeborg Køber ble i 1936 mistenkt for mord på sin far, byfogd Ludvig Dahl i Fredrikstad, men saken ble henlagt på grunn av utilstrekkelig bevis.

Byfogd Dahl tilhørte den delen av bevegelsen som søkte å forene spiritisme med det vitenskapelige og framskaffe bevis på at det var mulig å få kontakt med de døde. Han holdt foredrag, skrev artikler i *Psykisk tidsskrift* og ga ut avhandlinger.

I byfogdgården i Fredrikstad begynte de for alvor å eksperimentere med spiritisme i 1919. Familiens eldste sønn var omkommet under en seiltur om sommeren, og familien forsøkte å komme i kontakt med ham, først gjennom bordbanking og senere med plansjett og Brett. Ingeborg Køber opptrådte som medium. I 1924 ble familien igjen rammet da en annen sønn døde av tuberkulose. Den eldste sønnen var ”kontroll-

ånden” som styrte seansene fra ”den andre siden” og bestemte hvilke ”ånder” som skulle komme til orde.

Ingeborg ble et berømt medium, og stadig flere sørgende kom til seansene for å kommunisere med sine kjære. Hun skal også ha imponert ved å lese uåpnede brev og få gjenstander til å sveve. I referatene fra seansene, som byfogden førte fra 1919 til like før sin død i 1934, ga ”åndene” et svært positivt bilde av livet i det hinsidige. De etterlatte kunne trøste seg med at deres kjære hadde det godt, og mange lengtet etter å komme over til dem på ”den andre siden”.

Arkivmaterialet i Købersaken utgjør om lag to hyllemeter. Her er vanlig etterforskningsmateriale som politirapporter, rapporter fra sakkyndige, rettsbøker og vitneavhør, men også nitten seanseprotokoller samt avhandlinger, artikler, kopibøker og brev knyttet til parapsykologisk forskning.

Nitten seanseprotokoller og ouija-brettet som ble brukt for å kommunisere med de døde har Onsøy sorenskriverembetes stempel. Originaler i Statsarkivet i Oslo (A-10055 Fredrikstad politikammer, Fhb 27-45, forbrytelsessaker 1935. Anmeldelsesnummer 3/1935).
Foto: Odd Amundsen, Riksarkivet.

Den 1. mai 1869 besluttet Nordre Høland fattigvesen å gi 50 spesidaler ”for at forsøge at faa den i Høland hjemstavnsberettigede Gunner Iversen oversendt til Amerika”. Gunner påførte fattigdistriktet store utgifter årlig. Det var kjent at han var sinnssyk og av en så voldsom karakter at ikke noe sinnssykehus ville ta seg av ham. Han befant seg derfor nå i Kristiania fengsel. Men kunne fattigvesenet sende en mann som Gunner ut av landet? Og var det slik at enkelte distrikter i Norge sendte fattige og forstandsløse mennesker til Amerika?

AV CHRISTIN EMILSEN,
LEKTOR, ELVERUM
VIDEREGÅENDE SKOLE

På 1800-tallet opplevde Norge en sterk befolkningsvekst som førte til store omveltninger. Fra å ha vært et land som i stor grad baserte seg på primærnæringer som jordbruk, trelast og fiske, ble Norge et industrisamfunn som i større grad baserte seg på produksjon, handel og omsetning av varer. I den samme perioden opplevde landet et sterkt press på befolkning, jord og markeder. Mange ble avhengig av offentlig hjelp, særlig i perioder med arbeidsledighet, sykdom og nød. I 1872 fikk for eksempel rundt 152 000 personer understøttelse rundt om i landet. Fattigvesenet slet med store og økende utgifter i perioden, og det var en stor utfordring å hjelpe alle som trengte støtte. Brukte enkelte fattigdistrikter støtte til emigrasjon for å redusere sine utgifter?

Få bidrag til amerikareise

I fattigvesenets forhandlings- og understøttelsesprotokoller fra Nordre Høland i Akershus er det kun registrert sju vedtak om støtte til emigrasjon i perioden 1869 til 1884. Utvandrersakene var derfor i klart mindretall sammenlignet med den øvri-

ge saksmengden til fattigvesenet. Gunner Iversen var derfor i en særstilling. Han var én av kun sju som fikk emigrasjonsstøtte i Nordre Høland i løpet av disse seksten årene.

Undersøkelser fra Stange, Romedal, Ringsaker, Aker og Våler viser også at det ble gitt svært få bidrag til emigrasjon. I Aker ble det for eksempel i løpet av nitten år kun gitt atten bidrag til emigrasjon. I Våler i Østfold ble det videre kun vedtatt én sak om støtte til emigrasjon i løpet av en femårsperiode. De fattige fikk som oftest bidrag til mat, medisiner, klær og sko.

På sikt var det mest lønnsomt å oversende fattige, som årlig utgjorde de største byrdene på fattigbudsjettet. Dette var hovedsakelig eldre, langvarig syke og barn. De fleste av disse ville imidlertid ha store vanskeligheter med å gjennomføre en amerikareise. De ville også ha dårlige forutsetninger for å klare seg på egen hånd i et land som Amerika, som bød på store muligheter, men samtidig krevde at de nye innvandrerne arbeidet hardt.

Protokoll for
Høland fattigvesen.
Original i Statsarkivet
i Oslo (Nordre
Høland kommune,
311 Fattigkommisjon
m.m.: A 4 Fattigstyrets
forhandlingsprotokoll
1864–1875).

Ved å se nærmere på dem som fikk støtte til emigrasjon, er det tydelig at svært få av disse medførte de tyngste byrdene på fattigbudsjettet. De fleste av mottakerne var unge, og svært mange av dem var forsørgere. Selv om flere hadde mottatt understøttelse tidligere, hadde de relativt gode muligheter for et bedre liv i Amerika. Gunner, derimot, var en stor byrde for fattigvesenet, og han hadde svært dårlige forutsetninger for å klare seg i det nye landet.

Prisen på en amerikareise varierte, men i 1869 kunne en billett koste rundt 60 spesidaler. Størrelsen på bidragene til emigrasjon varierte svært mye i Nordre Høland. Karen Sophie Olsdatter fikk det minste bidraget, kun fire spesidaler, til reisen. Fem av de andre mottakerne i det samme området fikk også godt under 25 spesidaler. Bidragene som ble gitt i dette området var altså ikke på langt nær store nok til å dekke en billett til Amerika. De var snarere et lite tilskudd til billetten eller penger til klær og utstyr til reisen. De fattige emigrantene måtte derfor betale det aller meste av reisen selv.

Folk som fikk støtte av fattigkassa hadde imidlertid lite eller ingen egenkapital. Dette var en forutsetning for å få fattigstøtte. Trolig hadde de fattige emigrantene i Nordre Høland derfor mottatt forhåndsbetalte billetter fra venner, familie eller andre kontakter i Amerika. Dette var ikke uvanlig blant de norske emigrantene. I denne sammenhengen skilte også Gunner seg ut fra de andre mottakerne. Gunner fikk det klart største beløpet til emigrasjon, og bidraget på rundt 50 spesidaler var trolig nok til å dekke hans reise.

”Bidrag for sig og sine Børn”

I flere tilfeller var det mottakeren selv som tok initiativ til bidragene i Nordre Høland. Dette var også tilfellet i Våler. Her møtte for eksempel Fredrik Olsen Bjerketvedt selv opp hos fattigvesenet og ba om penger for å reise til Amerika sammen med sin familie. Til tross for at fattigkommisjonen i Nordre Høland ga penger til emigrasjon, tyder retorikken i kildene

på at de ikke tok lett på slike bidrag. I Nordre Høland fikk for eksempel Lars Øddvolds enke 15 spesidaler i reisestøtte av ordføreren før saken ble tatt opp i fattigkommisjonen, rett nok først etter at ordføreren ”*havde mange Mends Udtalelser at støtte sig til*”.

Gunner var et spesielt utfordrende tilfelle. Det var vanskelig å vite hva man skulle gjøre med ham, og han voldte fattigdistriktet store utgifter. Saken skilte seg ut ved at det var andre enn Gunner selv som tok initiativ til vedtaket. Denne gangen kom det fra amtmannen i Akershus. Gunner oppholdt seg i Kristiania fengsel, og siden amtet tradisjonelt hadde båret utgiftene til rettslokaler og arrestrom, var dette trolig grunnen til at amtmannen ba om et bidrag fra fattigkommisjonen. Gunner var en byrde, først og fremst økonomisk, men antakelig også for de som håndterte ham til daglig. Trolig var det derfor flere som ønsket ”å bli kvitt” ham. Amerika kan ha fremstått som en lettvinnt løsning.

Sammensatte årsaker

For fattigkommisjonen var det viktig å vurdere hvorvidt det faktisk var lønnsomt å gi fattigstøtte til utvandring. Var det rimeligst å sende den fattige til Amerika, eller var det mer lønnsomt å understøtte ham eller henne i hjemlandet? Kanskje tok også fattigkommisjonen hensyn til den fattiges ønsker. Mange av mottakerne tok selv initiativ til vedtakene. Det kan tyde på at fattigkommisjonen sjelden forsøkte å oversende fattige, slik som tilfellet var med Gunner. At de fattige som oftest måtte finansiere det meste av reisen selv, tyder også på at mottakerne selv hadde et ønske om å reise til Amerika. Trolig var derfor hensikten med bidragene sammensatt, både av fattigvesenets mål om å spare penger, men også av lysten til å hjelpe fattige som ønsket en ny start i Amerika.

For de som hadde forhåndsbetalte billetter kunne et lite bidrag til klær og utstyr være avgjørende for å kunne gjennomføre reisen. På sikt kunne også fattigvesenet tjene på dette. Ved å gi et lite bidrag

Utvandrere som tar avskjed, tidlig 1800-tall, etter maleri av Adolph Tidemand. Fra *Christian Tønsberg: Norge fremstillet i Tegninger*, Christiania 1848.

til fattige emigranter, kunne fattigdistriktet spare mange utlegg de neste årene. For et fattigvesen i en presset økonomisk situasjon må dette ha vært et viktig argument for de få vedtakene som ble gitt. I Gunner sin sak derimot, var hensikten ganske sikkert entydig, nemlig å spare penger.

Til tross for at myndighetene i Amerika hovedsakelig var positive til de mange innvandrerne som kom fra Skandinavia, var de skeptiske til innvandrere som kunne falle det amerikanske samfunnet til byrde. I USA kom disse holdningene konkret til uttrykk gjennom restriksjoner på innvandringen av fattige, kriminelle og syke. Gunner Iversen representerte derfor en gruppe innvandrere som tradisjonelt var lite velkomne til USA. De sterke restriksjonene kan derfor være én av grunnene til at vi ser så få bidrag til fattige emigranter. De negative omtalene i norsk-amerikanske aviser om enkelte fattige som kom til Amerika, kan være en annen grunn til at vi ser så få bidrag til utvandring.

Men hva skjedde egentlig med Gunner Iversen? Lyktes fattigkommisjonen med å oversende ham til Amerika? Tilsynelatende ikke. Gunner dukker nemlig opp i fattigvesenets kilder gjentatte ganger

etter at vedtaket ble gjort i 1869. Trolig var det ikke lett å oversende Gunner til Amerika. Antakelig var det ikke særlig populært å ta med passasjerer som svarte til Gunner sin beskrivelse på amerikabåtene. Muligens påvirket også de negative reaksjonene i norsk-amerikanske aviser fattigkommisjonen fra å oversende Iversen.

Sammenfattet er det lite som tyder på at de enkelte fattigdistriktene brukte støtte til emigrasjon som en måte å redusere sine fattigutgifter. Dette var ikke en løsning som det enkelte fattigdistrikt, jevnlig eller aktivt, benyttet for å redusere utgiftene til de fattige. Fattigutgiftene økte i perioden, og de få bidragene som ble gitt hadde i liten grad noen positiv effekt på denne tendensen. Det tyder på at fattigstøtte til utvandring var en lite praktisk løsning for å redusere fattigutgiftene. Alt i alt tyder det på at det var svært vanskelig for de enkelte fattigdistriktene å sende personer som Gunner Iversen ut av landet.

Kilder

Statsarkivet i Oslo:

Nordre Høland fattigvesen: Forhandlingsprotokoller 1864–1875 og 1875–1884

Våler (Svinndal) fattigvesen: Forhandlingsprotokoll 1864–1874

Oslo Byarkiv:

Aker fattigvesen: Forhandlingsprotokoll 1876–1885

Digitalarkivet:

Emigranter fra Oslo 1867–1930

Internett

Forty-seventh Congress. "August 3. 1882, Ch. 376 An act to regulate immigration." 01.05.2013. <http://library.uwb.edu/guides/usimmigration/22%20stat%20214.pdf>

Litteratur

Hyser, Raymon H. & Chris J. Arndt: *Voices of the American past. Documents in the U.S History*, Boston 2012

Seip, Anne-Lise: *Sosialhjelpsstaten blir til: Norsk sosialpolitikk 1740–1920*, Oslo 1994

Semningsen, Ingrid: *Veien mot vest: utvandringen fra Norge 1865–1915*, Oslo 1950

Stang, Cæcilie: "Med fattighjelp til USA" i *Heimen XXVII*, 1990

Steen, Sverre: *Lokalt selvstyre i Norges bygder*, Oslo 1968

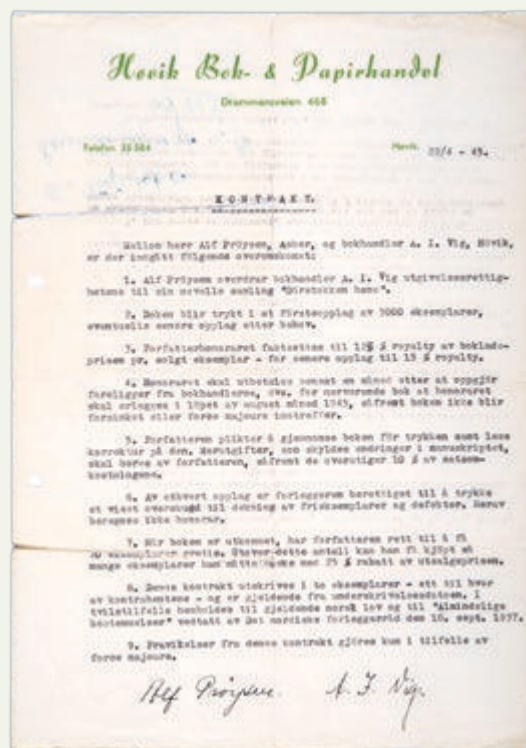
Prøysen i samklang med historien

Årets 100-årsmarkering av dikteren Alf Prøysens fødsel i 1914 har gjort det mulig å tilgjengeliggjøre kildemateriale som kan bidra til økt forståelse av forfatterens liv og virke. Enkelte av disse kildene har til nå vært lite kjent.

Med økonomisk støtte fra Hedmark fylkeskommune har Statsarkivet i Hamar og Anno museum, avdeling Domkirkeodden, samarbeidet om prosjektet *Prøysen i samklang med historien*. Vi ønsket å se originalmanuset og korrespondansen rundt debututgivelsen av *Dørstokken heme* i sammenheng med foto og arkivmateriale. Kunne en slik studie sette Prøysens diktning i relieff med samtiden og si noe om den brytningstiden på bygda som skildres i Prøysens diktning? På Hedmarken kjennetegnes årene mellom ca. 1920 til 1950 ved de kulturelle endringene som fulgte av husmannsvesenets oppløsning.

Til kildene med Prøysen

Våren 1914 kom Prøysens familie til husmannsplassen Prøysen under gården Hjemstada i Ringsaker. Husholdet på Prøysen besto av mor Julie, far Olaf, samt Alfs to søstre og bror – og fra 23. juli 1914, Alf selv. Etter oppveksten på plassen og skolegang, gikk Prøysen fra fjøsjobb til fjøsjobb på ulike gårder i Ringsaker. Så kom "fløttardagen"

AV CÆCILIE STANG, FØRSTEARKIVAR, OG ESPEN O. HÅRSETH, PROSJEKTMEDARBEIDER, STATSARKIVET I HAMAR

Alf Prøysens første bokkontrakt fra 1914 for utgivelsen av novellesamlingen *Dørstokken heme*. Hedemarksfortellinger. Original i Anno museum, avd. Domkirkeodden.

Alf, broren Olaf og fetter
Nils Strandli på sykkel.
Foto: Kaare Strandli, 1924.
Original i Anno museum, avd.
Domkirkeoddens fotoarkiv.

14. oktober 1939 da Prøysen flyttet til Kløfta og senere Sørum i Asker. Med i kofferten var skrivesaker, gitar og kunstnerdrøm. Drømmen ble realisert med novellesamlingen *Dørstokken heme* i 1945.

Offentlige arkiver kan fortelle mye om samfunnsstrukturene som opprettholdt husmannsvesenet og de materielle og sosiale kårene til husmannsstanden. Husmannskontrakter forteller om vilkårene husmennene og deres familier arbeidet og levde under, og gjennom lensmennes femårige innberetninger til amtmannen om tilstanden i deres distrikt, får vi innblikk i levetilstandene. Ved hjelp av folketellingene skisseres husmannsvesenets vekst og fall lokalt. De samme tellingene og kirkebøkene forteller også om Prøysens slekt og familie i lokalsamfunnet. Sett i sammenheng med disse kildene er Prøysens litteratur med på å levendegjøre noe som ellers bare kan leses mellom linjene i de historiske dokumentene: ”*Det var ej låt je itte likte da je var*

liten og det var matklokka borti gardom. Det hendte je stæinse i leiken og begynte å fryse på ryggen når den låten tonte over grenda. Den måtte je bøye meg for, borti gar'n måtte je om itte så mange åra, det var ingen bønn forbi, unna den klangen kom je itte. Den fange æille. At det gikk an å prøve å byne på æinna arbe enn akkurat det å gå borti en gard, tenkte ingen på og æiller minst je” (Prøysen: *Det var da og itte nå*, 2003, s.129).

Det er lett å vektlegge de trange kårene, slitet og tristessen når det skal gis en kildebaseret framstilling av livet i husmannsgrenda. Prøysen var opp-tatt av å nyansere dette bildet i sitt forfatterskap, og han poengterte at han hadde en lykkelig barndom i den forstand at foreldrene alltid forsøkte å gjøre det beste for barna sine. Fortellerglede og omtanke for de svake hadde Prøysen arvet fra dem. Selv om Prøysen forteller mye om frykten for voksenlivet og den daglige forskjellsbehandlingen, er det også rom for lysglimtene. Noen av disse stundene er også forevige og tatt vare på i Anno museum, avdeling Domkirkeoddens fotoarkiv. Alfs søskenbarn bodde i Kristiania og hver sommer var de feriegjester på landet. Fetteren Kaare Strandli jobbet som sjokoladegutt på Nationaltheateret, og for pengene han tjente, kjøpte han et kamera.

Biografisk kildemateriale

Det finnes lite av Prøysens egenproduserte materiale i offentlig og private oppbevaringsinstitusjoner. Alf Prøysens hovedbiografer, Knut Fjæstad (1979) og Ove Røsbak (1992), har i stor grad basert framstillingene sine på intervjuer med personer som sto Prøysen nær. Fjæstad var selv en av vennene. I tillegg har ulike private brevsamlinger vært blant biografenes kilder. I følge Fjæstad var Prøysen lite opptatt av å ta vare på slikt selv. Vennen og biografen fikk dermed berget materialet som oppbevares i magasinet til Domkirkeodden.

Alf Prøysens mor, Julie, fortalte om livet sitt i en minneoppgave. Denne fortellingen er i dag opp-

bevart på Norsk Folkemuseum, i minnesamlingen *Husmannsminner*, 1960. Foruten Julies beretning og forfatterens egne opplysninger i sitt forfatterskap, finnes få biografiske opplysninger utenom nøkterne oppteignelser i kirkebøkene og folketellingene. Derfor representerer den lille Prøysen-samlingen i Domkirkeoddens magasin noe unikt.

Det mest spennende er dokumentasjonen av Prøysens arbeid med sin første novellesamling, *Dørstokken heme – Hedemarksfortellinger*, som ble utgitt i 1945. I dette materialet kan skrivarbeidet følges fra de første utkastene til kontrakten ble underskrevet og boka gitt ut. Prosessen skildres gjennom brev, manus, korrekturer, utkast og endelig kontrakt.

Materialet viser en skribent som er i ferd med å finne sin form som forfatter. Prøysen var fortsatt gårdsarbeider da han skrev *Dørstokken heme*.

Vi kan se at han fortsatt var usikker på sine valg av miljø og språk. Bygdeproletariatet og hedemarksdialekten ble allikevel vesentlige trekk ved miljøskildringene i Prøysens forfatterskap. Brevene gir oss også innblikk i Prøysens livssituasjon før han ble forfatter på heltid. Skrivingen foregikk mellom fjøsskiftene. Et utvalg av dette materialet kan nå leses av interesserte i nettutstillingen *Prøysen i samklang med historien* på Statsarkivet i Hamars hjemmesider.

Kilder og litteratur

Anno museum, avdeling Domkirkeodden: *Ringsaker kommunes Prøysensamling*

Domkirkeoddens (Hedemarksmuseets) fotosamling

Norsk folkemuseum, minnesamling *Husmannsminner*, 1960

Fjærstad, Knut: *En dag i måra. Unge år med Alf Prøysen*, 1979

Prøysen, Alf: *Dørstokken heme. Hedemarksfortellinger*, 2002

Prøysen, Alf: *Det var da det og itte nå*, 2003

Røsbak, Ove: *Alf Prøysen. Præstvægen og sjustjerna*, 1992

Alf Prøysen fotografert foran barndomshjemmet i Ringsaker. Foto: Johan Brun, Dagbladet 1961. Utlånt fra Anno museum, avd. Domkirkeoddens fotoarkiv.

Opprettinga av Sogn og Fjordane

AV ANITA RIISE OG
KENNETH BRATLAND,
RÅDGJEVARAR,
STATSARKIVET
I BERGEN

I 2013 feira Sogn og Fjordane seg sjølv. Det var då 250 år sidan Nordre Bergenhus amt, som i 1919 skifta namn til Sogn og Fjordane, vart oppretta. Men gjekk feiringa føre seg i rett år? Går ein til kjeldene finn ein fort ut at amtet vart oppretta ved Kongeleg resolusjon 19. september 1763. Men kom ein i gong med å styre det nye amtet frå hausten 1763? Me skal sjå nærare på korleis opprettinga gjekk til og kva for ei rolle den første amtmannen Joachim de Knagenhjelm spela i dette.

Joachim de Knagenhjelm (1727–1796). Måleri på Kaupanger hovudgard. Foto: Hans Eyvind Næss.

Bergenhus stiftamt var på 1600- og 1700-talet det området ein i dag kjenner som Hordaland og Sogn og Fjordane. Dette var eit stort geografisk distrikt som det ofte kunne vere utfordrande å halde kontroll med. Eit stiftamt var jamnstort med eit bispedøme og kunne romme eit eller fleire amt. Stiftamtman og amtmenn var øvste sivile styresmakt og skulle i første rekke vere eit mellomledd mellom sentralstyret i København og lågare sivile embetsmenn, til dømes sorenskrivar og fut. I tillegg skulle amtmannen/stiftamtman ta hand om allmugen sine interesser, og hadde såleis eit stort administrativt ansvar.

I 1749 vart Ulrik Frederik de Cicignon stiftamtman i Bergen. Eit av dei områda han fekk ansvar for var Indre Sogn. Der budde slekta Knagenhjelm på Kaupanger hovudgard, deriblant Joachim de Knagenhjelm. Familien hadde budd på garden sidan faren, Hans de Knagenhjelm, overtok i 1723. Joachim de Knagenhjelm tok juridisk embetseksamen i 1757 i København, før han kort tid etter vart sekretær for ein kommisjon som skulle regulere grensene mot Sverige. Kring 1760 vart han fullmektig hjå stiftamtman Cicignon i Bergen.

Joachim de Knagenhjelm hadde eit sterkt ynskje om å stige i gradene, og det gjekk ikkje lenge før han byrja å arbeide med planar om å verte amtman. Planen hans gjekk ut på å dele stiftamtmansembetet i Bergenhus i to. På den måten kunne han sjølv overta amtmannspliktene, medan Cicignon skulle halda fram med å ta hand om dei sakene som vedkom stiftet, det vil seie bispe-

dømet. I 1762 fekk han stiftamtmanden til å støtte planen og søknad vart sendt til København. I søknaden ba Knagenhjelm om at *”Eders Kongelige Majestet vilde allernaadigst forunde mig det Bergenhussiske Amt”*. I så fall ville han busette seg i Kaupanger for å vere nærare bygdetinga og allmugen. Etter mykje brevveksling med Rentekammeret i København, vart Knagenhjelm utolmodig.

Embetet vert delt

Årsaka til at Cicignon støtta planen til Knagenhjelm, var at sistnemnde skulle styre amtet utan løn så lenge Cicignon levde. I juni 1763 skreiv Knagenhjelm eit nytt brev der han la fram eit anna forslag: *”at ieg til Amtmand over det halve Bergenhussiske Amt maatte blive beskikket, og den anden halve, eller øvrige Deel, henlagt under Stiftbefalingsmandens Decition”*. Framlegget om å dela Bergenhus stiftamt i to vart lettare akseptert hjå dei sentrale styresmakterne enn det første forslaget, og denne gongen vart det godtatt. Knagenhjelm fekk riktignok ikkje løn så lenge Cicignon var i live. Men når han vart borte, skulle det forhandlast fram ei rimeleg løn. Dette var nødvendigvis ikkje nokon dårleg avtale, ettersom embetsmenn vanlegvis også fekk inntekter i form av sportlar og avgifter av ulike slag.

Den 19. september 1763 vart såleis Nordre Bergenhus amt oppretta, med futedøma og sorenskriveria Indre Sogn, Ytre Sogn, Sunnfjord og Nordfjord. Joachim de Knagenhjelm vart den første amtmanden i Nordre Bergenhus. Men kor lang tid gjekk det før Knagenhjelm byrja gjerninga si? I praksis kan ein hevde at embetsgjerninga ikkje kom i gong før i januar 1764. Den 2. januar 1764 sende den nye amtmanden eit skriv frå Kaupanger til futen Hans Leganger i Sogn. Dette er den første innførsla i kopiboka og den første stadfestinga på at Knagenhjelm verkeleg busette seg i Kaupanger.

Også dei fleste andre innførslane i det eldre arkivmaterialet til Fylkesmannen i Sogn og Fjordane tek til i byrjinga av 1764. Men nokre unntak finst.

Knagenhjelm må hausten 1763 ha vore i København. Den første innførsla i erklæringsboka for Nordre Bergenhus er nemlig datert København 10. oktober 1763. Då veit me altså at Knagenhjelm utførte gjerninga si som amtmand for Nordre Bergenhus frå København. Den neste saka er datert 9. januar 1764, denne gongen i Kaupanger.

Om poenget med 250-årsjubileet var å feire resolusjonen til etableringa av Nordre Bergenhus amt i september 1763, gjekk nok feiringa føre seg i rett år, men om poenget med feiringa var å synleggjere etableringa av amtmandsembetet i Kaupanger i Sogn og Fjordane kunne jubileet og ha vore feira i januar 2014. Uansett veit me no at Knagenhjelm ikkje kan ha busett seg på Kaupanger før i november eller desember 1763, og at embetsgjerninga hans ikkje kom skikkeleg i gong før i januar 1764. Men då han først var på plass i embetet som amtmand, engasjerte han seg på mange plan.

Ei dødsdømt enkje

Ofte var det alvorlege hendingar og vanskelege personhistorier som låg bak amtmandens inngripen. Ei av dei første sakene Knagenhjelm måtte ta hand om, var ei sak der ei enkje hadde fått barn saman med brorsonen til sin avlidne ektemann. Dette vart den gongen rekna som blodskam og lova var klar; dødsdom. Den 1. oktober 1764 vart barnet Jens døypt i Sogndal. Mora var Ingeborg Larsdotter Ylmeim og faren ungar Jens Hansson Ylmeim.

Men øvrigheita, med amtmanden i spissen, hadde tatt affære tidlegare. Alt den 6. juni 1764, eller så

Teikning av Kaupanger hovudgard frå byrjinga av 1700-talet. Originalen finst på Kaupanger hovudgard. Foto: Christen Knagenhjelm.

Eit register over dei arkivsakene Knagenhjelm overtok då amtet vart skipa, finst i arkivet etter Fylkesmannen i Sogn og Fjordane. Original i Statsarkivet i Bergen.

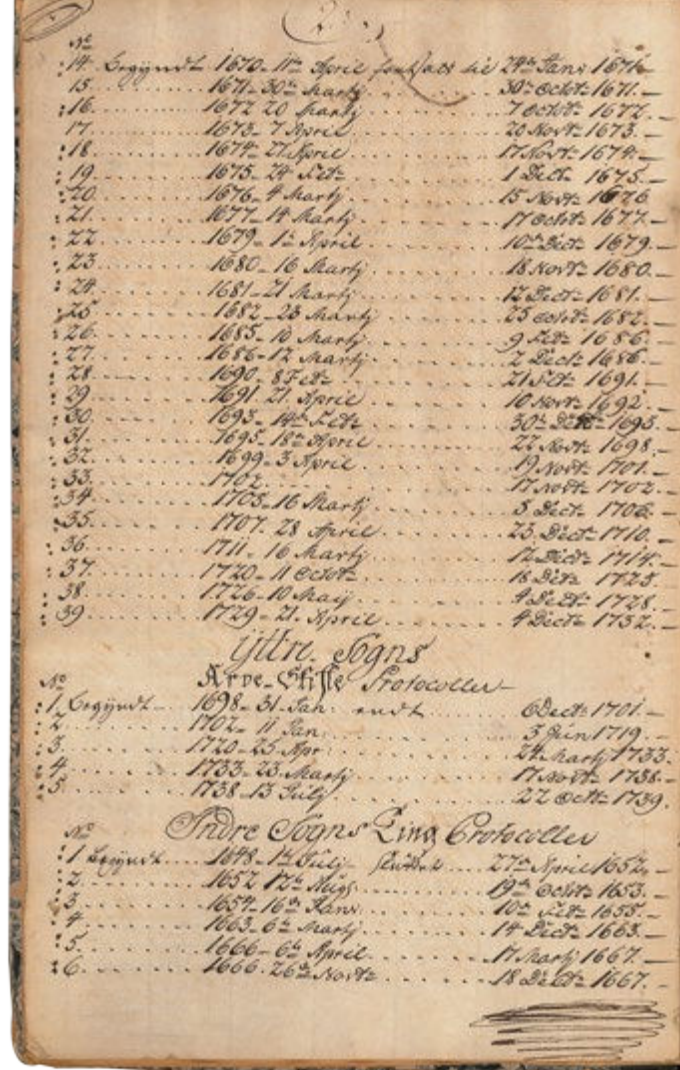
snart svangerskapet var synleg, sende Knagenhjelm brev til futen Leganger, sorenskrivar Fasting, prokurator Randulf og prokurator Urdahl om Ingeborg og hennar graviditet. Det vart bestemt at saka skulle opp for ein ekstrarett, som vart halde i Sogndalsfjora 5. juli 1764. Den 25. juli fall domen; Ingeborg vart dømt til døden. Ho skulle miste hovudet med sverd og gravleggjast utan seremoni. Men etter søknad frå Knagenhjelm vart Ingeborg seinare benåda.

Knagenhjelm og Nordre Bergenhus amt

For å kunne utføre alle oppgåvene sine i Nordre Bergenhus var Knagenhjelm avhengig av det tidlegare skapte arkivmaterialet, som han henta hjå stiftamtmann Cicignon i Bergen. Knagenhjelm kvitterte for dette materialet 15. mars 1764. I oversynet over arkivsakene finn me blant anna tingbøker og skifteprotokollar for dei ulike sorenskriveria i åra mellom 1641 og 1752. Mesteparten av dette arkivmaterialet finn me i dag på Statsarkivet i Bergen, men einskilde protokollar har vorte borte sidan den tid.

Andre utfordrande saker for Knagenhjelm var mellom anna inndrivinga av ekstraskatten frå 1762. Bøndene i områda rundt Bergen vart så tynge av denne skatten at det våren 1765 kom til eit opprør, ei hending som seinare vart kalla Strilekriegen. Også i Nordre Bergenhus var det krevjande å få inn ekstraskatten. Fleire av sunnfjordingane let vere å betale, og det var og vanskar med å krevja inn denne skatten i Indre Sogn.

I slektsboka for familien Knagenhjelm vert det hevda at Joachim bytte embete og vart amtmann i Nordland på grunn av kritikk han fekk i samband med ekstraskatten. Dette treng ikkje nødvendigvis å vere heile sanninga. Ekstraskatten vart nemleg gradvis redusert utover i 1760-åra, og vart avskaffa i 1772. Uansett vart Joachim Knagenhjelm peikt ut som ny amtmann til Nordland i 1771. Han tok då sete i Bodø, der han døydd i 1796.

Ettermannen til Knagenhjelm i Nordre Bergenhus, Magnus Theiste, flytta administrasjonen til Bergen. Det skulle gå nærare 70 år før amtmann og administrasjon igjen tok bustad i Nordre Bergenhus amt, nærare bestemt i 1840. Då busette amtmann Christian Ulrik Kastrup seg på Lærdalsøyri etter først å ha styrt embetet frå Bergen i sju år.

Kjelder i Statsarkivet i Bergen

Fylkesmannen i Sogn og Fjordane: I. Arkivlister registre 1–15 Al 1 (1764–1754), I.Aa. Kollegiale kopibøker 1 (1764–1770) og I.A.d1: Erklæringsbok 1763–1771

Stiftamtmannen i Bergen: kopibok for landet (1760–1766) nr. 85

Litteratur

Engesæter, Aage og Johs. B. Thue: *Sogn og Fjordane fylkeskommune gjennom 150 år*, Oslo 1988

Næss, Hans Eyvind: *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607–1797*, Oslo 2014

Rasch A. W. og Ole Henrik Moe: *Slekten Knagenhjelm og Kaupanger*, Oslo 1960

”Oslo statsarkiv – en skandale”

Slik lød overskriften på et innlegg i Aftenposten 22.12.1926, signert forhenværende statsarkivar Erik A. Thomle. Han refererte til planene om flytting av statsarkivet fra stortingsbygningen til jernbanens tollpakkhus på Sørenga. I 2014 er det 100 år siden Statsarkivet i Oslo ble opprettet. Diskusjoner om lokalisering, plassmangel og varierende tilgang på ressurser i form av ansatte, har satt rammene for utviklingen av dagens institusjon.

AV MAREN DAHLE LAUTEN, RÅDGIVER, STATSARKIVET I OSLO

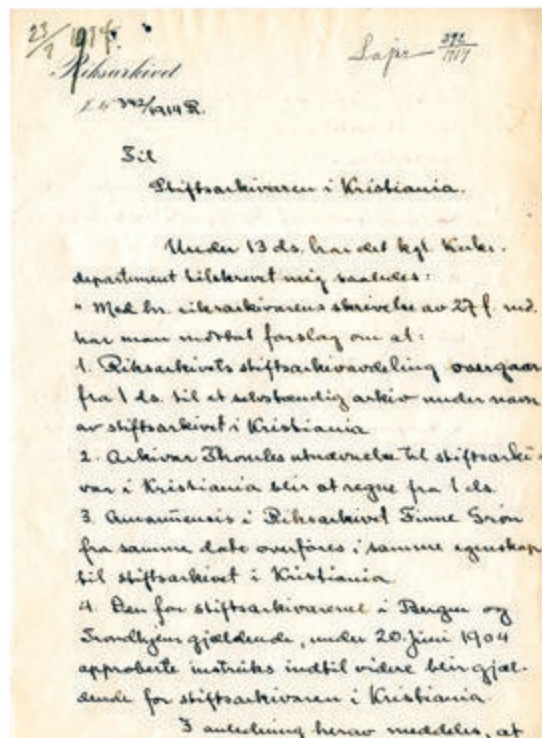
Statsarkivet i Oslo ble opprettet 1. juli 1914 under navnet Stiftsarkiverne i Kristiania. Embetsområdet var de tre stiftene Hamar, Kristiansand og Kristiania. Allerede i 1892 foreslo riksarkivaren at stiftsarkivene skulle skilles ut som en egen institusjon, og i 1901 ble de skilt ut som egen avdeling i Riksarkivet. Riksarkivet hadde plassproblemer, og en deling ville bidra til å løse dette. I tillegg la stiftsavdelingen beslag på store ressurser. Arkivmaterialet herfra skal etter sigende ha blitt brukt like mye på lesesalen som alle de andre avdelingenes materiale til sammen. I tillegg kom et stort antall brukerforespørsler, særlig om eiendomssaker, som medførte mye arbeid med utskrifter.

Forslaget om å gjøre stiftsavdelingen til egen institusjon ble ikke etterkommet før i 1914. Da ble Stifts-

arkiverne i Kristiania opprettet og overtok Riksarkivets gamle lokaler i stortingsbygningen. I 1919 skiftet alle stiftsarkivene navn til statsarkiv, og i 1924, da Kristiania byttet navn til Oslo, endret også Statsarkivet i Kristiania navn til Statsarkivet i Oslo.

Større arbeidsmengde og omorganisering

I 1938 flyttet Statsarkivet i Oslo ut av Stortinget og inn i Centralgården i Kirkegata. Plassen var blitt

Brev om opprettelsen av Statsarkivet i Oslo, 1914. Original i Statsarkivet i Oslo (A-10621 Statsarkivet i Oslo: Da eske 10 mappe 3).

Statsarkivets lesesal straks etter åpningen i 1914. Ukjent fotograf. Original i Statsarkivet i Oslo.

for liten, og Stortinget trengte arealene selv. Forholdene i Kirkegata var ikke optimale, magasinene ble raskt fylt opp og leieavtalen var uforutsigbar. Etter et midlertidig opphold i Prinsens gate i perioden 1974 til 1978, flyttet Statsarkivet i Oslo sammen med Riksarkivet til Kringsjå.

I 1981 var Statsarkivet i Oslo igjen tema i Aftenposten, men nå var det ikke lokalisering som var grunnen. Som følge av flyttingen til Kringsjå hadde avleveringene strømmet inn. I løpet av to år var arkivbestanden doblet, mens antall ansatte var det samme som ved innflyttingen. Selv om det var god plass til flere avleveringer, var det ikke ansatte nok til å betjene dem. Både ordningsarbeidet og saksbehandlingen ble skadelidende. Opprettelse av et nytt statsarkiv på Kongsberg ble nevnt som en mulig løsning. Deling av embetsdistriktet hadde nemlig blitt løsningen to ganger før når plassen ble for liten eller antall ansatte for lavt. Statsarkivet i Oslo hadde avgitt fylkene Hedmark og Oppland til Stiftsarkivet i Hamar i 1917, samt Agderfylkene til Statsarkivet i Kristiansand i 1934.

Som svar på utfordringene som kom til uttrykk i Aftenposten i 1981 ble Statsarkivet i Kongsberg opprettet i 1992. Det overtok fylkene Buskerud, Telemark og Vestfold. Siden da har embetsdistriktet til Statsarkivet i Oslo bestått av fylkene Oslo, Akershus og Østfold.

Gamle og nye oppgaver

Ved opprettelsen i 1914 hadde Stiftsarkiverne i Kristiania fire ansatte – en statsarkivar, en amanuensis, en assistent og en vaktmester. Samtlige deltok fra første stund i arbeidet med å ordne og katalogisere arkivbestanden. Ordningsarbeidet har hatt vekslende kår ettersom plass- og ressursituasjonen har variert. Lange perioder med avleveringsstopp som følge av plassmangel, har medført tid til ordning og registrering av eksisterende bestand. Samtidig har opprettelsen av nye statsarkiver eller flytting til lokaler med bedre plass ført til så store avleveringer at ordningsarbeidet ikke har klart å holde følge.

Statsarkivet i Oslo har i dag 13,5 stillinger, som betjener en arkivbestand på om lag 24 000 hyllemeter. I tillegg til de tradisjonelle arbeidsoppgavene med ordning og katalogisering, besvarer de ansatte et stadig økende antall forespørsler fra publikum. En ny oppgave som har kommet til de siste årene er kommunale tilsyn, som har gitt både Statsarkivet i Oslo og de kommunale arkivene mer å gjøre.

I løpet av jubileumsåret 2014 vil magasinene igjen være fulle, samtidig som det fortsatt fins store mengder papirarkiver som ikke er avlevert ennå. I tillegg vil det komme nye utfordringer knyttet til avlevering og betjening av digitalt skapte arkiver. Gjennom hundre års drift har Statsarkivet i Oslo både tatt vare på gammel kunnskap, og tilpasset seg stadig vekslende vilkår. Det vil det være behov for også i framtida.

Vi markerer jubilæumsåret 2014 med å gjengi kunngjøringer utelukkende fra 1814.
De er hentet fra P. Vogt: *Love, Anordninger (...) der vedkomme Kongeriget Norges Lovgivning.*

1814

Christian Frederiks farvel

10. oktober. Erklæring, underskrevet af Kong Christian Frederik, og overgivet til det da samlede overordentlige Storting:

Ikkun til Folkets Held har Jeg villet bære Norges Krone. Rigets nærværende Tilstand, Europas forende Villie mod Norge, og Følelsen af, at de Midler, der levnedes os til at forfegte Norges Uafhængighed, ikke ere tilstrækkelige for Mine redelige Hensigter, endeligen Mit ved Vaabenstilstandens Afslutning givne Løfte bevæge Mig til at nedlægge Norges Krone tilligemed den udøvende Magt, uden Forbeholdenhed i Folkets Hænder for mig og Afkom. – Jeg løser altsaa det norske Folk fra dets Troeskabseed til Mig, og, ihvor smertelig det end maa være for Mig at forlade et Folk, som Jeg elsker, og som har givet Mig saa uforglemmelige Prøver paa sin Hengivenhed, saa bringer Jeg dog dette Offer, for at bevare Riget fra Ødelæggelse. Betygget ved Constitutionen, som Folket selv har givet sig, vil det norske Folks Selvstændighed og Frihed ikke færdes; men lykkeligere Dage, det give Gud! opnaaes ved Fredens Velsignelser.

En ny konge taler til folket

11. november. Kundgjørelse til det norske Folk, undertegnet i Christiania paa Kongens Vegne af Kronprindsen:

Vi opfylde en kjær Pligt for Vort Hierte, idet Vi underrette Eder om, at eftersom Norges Riges Storting under 4de i denne Maaned eenstemmigen har erkjendt og udkaaret Os til Norges constitutionelle Konge, have Vi afvigte Gaarsdag, ved Vor kjære og elskelige Herr Søn, Carl Johan, Sverige og Norges Kronprinds, samt Generalissimus over begge Rigers Krigsmagt til Lands og Vands, overleveret til Stortinget Vor Eed, at ville styre Kongeriget Norge efter dets Constitution og Love, samt derefter modtaget Stortingets Eed til Os og Constitutionen. Det store Formaal for Vore Ønsker er saaledes opnaaet, og det sidste Indsegl trykket paa Foreningen imellem den nordiske Halvøes tvende Folk.

Normænd! Fra denne Stund have I hellige Fordringer paa Vort Hjerte og Vor faderlige Omhu. I ville ved Eders Troskab og Hengivenhed gjengjælde de nye Pligter, vi have paataget Os imod Eder, og I skulle derved berede Os den dyrebareste Belønning, en god Konge kan tragte efter. Den Grundlov, som af

Eders Repræsentanter i Forening med Vore Commissarier er bleven fastsat, og som Vi høitideligen have antaget og bekræftet, skal paa eengang være Borgen for Eders Rettigheder og Eders Fremtids Lyksalighed.

Vi ere ikke uvidende om de Vanskeligheder, Vi have at overvinde; men Vi nære det tilfredsstillende Haab, at Vi, understøttede ved patriotiske Borgeres Indsigter og Evner, skal efterhaanden kunne udslætte Mindet om og Virkningerne af en langvarig og ødelæggende Krig. Foreningen imellem Norge og Sverrige, der sammenknytter de hidtil adskilte Kræfter til et Heelt, indeholder baade den virkende Aarsag og sikreste Middel til at bevare Freden. Indenfor den Nordiske Halvøes Grændser have dens tvende Folk Styrke og Evne til at forsvare deres Selvstændighed og deres Love.

Enighed i Villie og Beslutning, Lydighed mod Lovene og Kraft imod Undertrykkelsen, ere de sikreste Grundvolde for Samfundets Varighed; ved dem skal Norden under alle tilkommende Omvexlinger hævde sit Navn, sin Frihed og sin Ære, betrygget af Havet, af sine Fjelde og af sine Sønners Mod.

Gedigent om lagmennene

Hans Eyvind Næss: *Fiat justitia! Lagmennene i Norge 1607–1797*. Riksarkivaren skriftserie nr. 42, Oslo 2014

Den makeløst produktive Hans Eyvind Næss har alltid hatt to perspektiver på arkivene: ett som sosial- og rettshistoriker, og ett som arkivhistoriker. Som få andre har han bidratt til å åpne arkivene for andre, og han har brukt arkivene så å si i seg selv, deres struktur og kilderekker, som inntak til studiet av administrasjonen og styringen av Norge i tidlig-moderne tid. Hans nye bok

om lagmennene i Norge på 1600- og 1700-tallet er ikke bare et stort arbeid: Den er også en meget overbevisende sammenføring av de to perspektivene. Dermed fungerer den både som kunnskapsbasis og frisk inspirasjonskilde for andre som vil gi seg i kast med en overraskende lite utforsket del av det norske rettsvesenets og rettskulturens historie. Den fungerer også som rask veiviser til kildematerialet mer allment, med mengder av statistikk og personalopplysninger, nødvendige opplysninger om oppnevnelser, embetsdistrikter og virkeområder.

Boken gir et svært godt innblikk i lagmennenes preg av å være knuter i rettsystemets linjenett. Det var en lang tradisjon for at lagmennene ga "råd" til tingene, og dermed ødela selve prinsippet for instanshierarkiet. Annen instans hadde i praksis behandlet saken før første. Næss viser hvor omfattende denne praksisen var, ikke minst gjennom lagmennenes deltakelse i dømmende kommisjoner.

Boken handler om tidsrommet fra 1607, da lagmennene ble overdommere i lagdømmene, til 1797, da de ti regionale lagdommerne ble avsatt og oppgavene overført til de fire nye stiftsverretene. Næss' overgripende historie

om perioden er interessant og flertydig. Lagmennene selv trer langt på vei frem som bokens helter. Deres utgangspunkt ligger dypt i det tidlige 1600-tallets rettskultur av trolldomstro og brutalitet, men de trer ut av tiden som kompetente og profesjonelle, og ikke minst som avgjørende for å ha gjort slutt på trolldomsprosessene. Lagmennenes historie er en moderniserings- og fremskrittshistorie. Til slutt er det sørgelig å ta avskjed med dem, selv om den mildnes av at vi har fått vite så mye om dem og av at de forskutteres en så viktig rolle etter 1814. Men utviklingen rundt dem er ikke like enkel, rettsvesenet blir til dels mindre oversiktlig, politikken mindre overveid, og instanssystemet løses opp.

Det sammensatte i utviklingen, fremstilt i et klart språk og bygget ut både med enkeltskjebner, synteser og tabeller, gjør dette til en virkelig utmerket bok og et imponerende arbeid, og en flott videreføring av arbeidene om forliksrådene og sorenskriverne. Nå får vi bare håpe at Næss får skrive om Overhoffretten og fullføre sin gang gjennom det tidligmoderne rettshierarkiet. Det ville være en god sak!

Erling Sandmo

[Notisar]

Skanna reisepass

Statsarkivet i Bergen har i løpet av våren og sommaren skanna og transkribert eit utval reisepass frå arkivet etter Bergen politimeistar. Desse er no tilgjengelege på Digitalarkivet, både som bilete og transkriberte data. Totalt dreier det seg om 339 innleverte pass for perioden 1816–1822. Folk måtte då levere inn passa til politi eller lensmann når dei returnerte frå ei reise eller busette seg ein stad. Det varierar kor passa er utferda; 81 av dei er utferda i Bergen, medan så mange som 100 er

utferda i utlandet, dei fleste i Danmark, Sverige og Tyskland, men òg fjernare stader som Arkhangelsk og Riga.

Passa varierar mykje i form og innhald, men som regel finn ein opplysningar om når og kor passet var utferda, kven som utferda det, namn og stilling på innehavaren samt reisemål. Enkelte pass skildrar utsjånaden til den reisande, eit substitutt for dagens

passfoto. Her kan ein finne opplysningar om augnefarge, hårfarge, høgd osv. På baksida finn ein ofte informasjon om når passa vart vist fram under reisa, slik at ein kan følge personen si reiserute.

Pass var obligatorisk både for innanlands- og utanlandsreiser fram til passtvangen vart avskaffa i 1860.

Bibliotekarar på kurs i slektsforskning

I haust har bibliotekarar frå Nord- og Sør-Trøndelag delteke på kurs i arkiv og slektsforskning ved Statsarkivet i Trondheim. Målet med kurset er at bibliotekarane etterpå kan rettleie i bruk av Digitalarkivet og forstå korleis arkivmateriale er organisert. Kurset skal også stimulere til at lokalhistorisk interesserte og DIS lokalt kan bruke biblioteka meir, både til møter, kurs og som lokale møteplassar. Prosjektet bak kurset har fått støtte frå Riksarkivet, og vart arrangert i samarbeid med fylkesbiblioteka i Nord- og Sør-Trøndelag. Kurstilbodet kan også brukast av andre statsarkiv dersom dei ynskjer å tilby eit liknande opplegg i sitt distrikt.

Nytt FoSam-intervju

Forum for samtidshistorie (FoSam) ved Universitetet i Oslo gjennomførte for nokre år sidan ei rekkje omfattande intervju med framstående norske politikarar frå 1970- og 80-talet. Den 22. september i år vart det lansert eit tillegg til denne samlinga; eit intervju med tidlegare sametingspresident Ole Henrik Magga. I motsetnad til dei andre intervjuobjekta ser han denne perioden frå eit same- og minori-

tetsperspektiv. Intervjuet er gjort i høve grunnlovsjubileet og finansiert av Noregs forskingsråd og av institutta for statsvitskap og arkeologi, historie og konservering ved Universitetet i Oslo. Det vart utført av førsteamanuensis Hanne Hagtvedt Vik, professor Anne Julie Semb og professor Helge Pharo ved Universitetet i Oslo. Intervjuet er tilgjengeleg på Arkivverket sine nettsider.

Kulturvernpris

Marianne Herfindal Johannessen, som arbeider i Statsarkivet i Bergen, har fått Bergen kommunes kulturvernpris for 2014 for sitt arbeid og engasjement innan lokalt kultur-

vern. Ho fekk prisen for sitt utrøytelege arbeid for å ta vare på historiske minne i Åsane og for formidling av arkivmateriale gjennom Bergens Tidende. Utdelinga skjedde fredag 12. september i år.

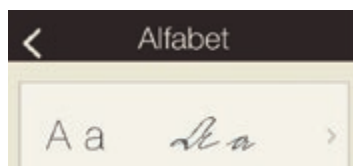
Ny app for gotisk håndskrift

Arkivverket har lansert sin nye app ”Gotisk håndskrift”. Appen opnar for læring, lesing og leik med gotisk håndskrift. Han er utvikla i samarbeid med byrået Vangen & Plotz på Hamar.

Treng du hjelp til å lese eit ord eller to, vil du lære gotisk håndskrift frå grunnen av, eller treng du å friske opp gamal kunnskap? I alle tilfelle kan den nye appen vere til hjelp. Utgangspunktet er ei kyrkjebok med svært fin og tydeleg håndskrift frå kring 1850. Frå denne boka er det valt ut hundre vanlege ord, som du kan øve deg på å lese. Det finst også eit fullstendig alfabet, der du kan etterlikne bokstavane ved å skrive dei med fingeren på skjermen. Og ikkje minst: Appen inneheld

Frå Arkivverkets gotiske app. Originalar laga av Vangen & Plotz, Hamar.

ein nyutvikla gotisk ”håndskrift-font”. Skriv du inn eigne ord og setningar på tastaturet ditt, vil du kunne sjå korleis dei tek seg ut med gotisk håndskrift.

– Appen er eit lite kurs i gotisk håndskrift som du kan ta med deg i lomma og hente fram når du vil, seier prosjektleiar Bård Alsvik i Riksarkivet. Appen kan også fungere som eit oppslagsverk dersom du står fast på ord i Digitalarkivet. Knut Johannessen, kjend som lærebokforfattar og kurshaldar, står for det faglege innhaldet. Etter kvart som du blir van med skjønnskripta, kan du gå laus på vanskelegare håndskrift, seier Alsvik.

Appen kan du laste ned gratis frå Google Play og App Store. Han fungerer både på smarttelefon og lesebrett, men har enkelte avgrensingar på telefonar med eldre programvare.

Norsk olje- og gassarkiv lansert

16. september vart Norsk olje- og gassarkiv lansert i lokala til ExxonMobil Norge i Sandnes. Arkivet er etablert av Arkivverket som eit treårig pilotprosjekt. Målet er å sikre dei mest sentrale arkiva frå denne samfunnssektoren for framtida, både med tanke på forskning, kulturformidling og operativ bruk. At denne type arkiv vert bevart og gjort tilgjengeleg er avgjerande for å kunne studere innverknaden næringa har hatt og har på samfunnsutviklinga. Norsk olje- og gassarkiv er plassert ved Statsarkivet i Stavanger.

– Å samle dokumentasjon både frå offentlege og private aktørar om ein samfunnssektor ein stad garanterer ei breidde i kjeldetilfanget, og har, så langt vi kjenner til, ingen tilsvarande parallellar. Ei slik verksemd vil kunne danne mønster også i andre land, seier Torkel Thime, som er prosjektleiar for Norsk olje- og gassarkiv.

ARKIVET ETTER ENILJUS KETROLDJIA NORGE, NORSK OLJE OG GASSARKIV/STATSARKIVET I STAVANGER. FOTOGRAF AV ENILJUS KETROLDJIA

ARKIVDAGEN

Arkivene i Oslo presenterer

SPOR ETTER FØRSTE VERDENSKRIG

Tirsdag 11. november

Riksarkivbygningen kl. 16.30-19.30.

16.30-17.45:

Velg mellom:

- Omvisning i fjellmagasinene – kilder til 1. verdenskrig. Påmelding innen 6. november til: arrangementer@arkivverket.no.
- Wikipedia-verksted – vi skriver om 1. verdenskrig. Krever ingen forkunnskaper om Wikipedia. Påmelding innen 6. november på: <http://bit.ly/1ocwXO9>

18.00-19.30: I en sofa på arkivet – Norge og 1. Verdenskrig v/Guri Hjeltnes, Øystein Sørensen og Ola Teige.

Fredag 14. november

Stortingsbygningen kl. 12:30-15:00.

Oppmøte 12:15 i resepsjonen på Løvebakken.

- Velkommen v/stortingsarkivet
- Stortinget og fredssaken forut for 1. verdenskrig v/Cecilie Schjåtvat
- Kilder til 1. verdenskrig i Statsarkivet i Oslo og Riksarkivet v/Espen Andersen
- Proviantering og rasjonering – krisetiltak i Kristiania under 1. verdenskrig v/Øystein Eike
- Arbeiderne i skyttergravene og i fabrikkhallene v/Frank Meyer
Slutt ca. 14.00
- Valgfri omvisning i Stortingets jubileumsutstilling m.m.
Slutt ca. 15.00.

Påmeldingsfrist 12. november: Arkivdagen@arkivverket.no

Oslo byarkiv – Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek
– Riksarkivet – Statsarkivet i Oslo – Stortingsarkivet

Velkommen!

Riksarkivet

Sognsveien 221, Kringsjø, Oslo

POSTADRESSE: Pb 4013 Ullevål stadion, 0806 Oslo

TLF: 22 02 26 00

E-POST: riksarkivet@arkivverket.no

Statsarkivet i Oslo

Sognsveien 221, Kringsjø, Oslo

POSTADRESSE: Pb 4015 Ullevål stadion, 0806 Oslo

TLF: 22 02 26 00

E-POST: saoslo@arkivverket.no

Statsarkivet i Hamar

Lille Strandgate 3, 2317 Hamar

TLF: 62 55 54 40

E-POST: sahamar@arkivverket.no

Statsarkivet i Kongsberg

Frogs vei 44, 3611 Kongsberg

TLF: 32 86 99 00

E-POST: sakongsberg@arkivverket.no

Statsarkivet i Kristiansand

Märthas vei 1, 4633 Kristiansand

TLF: 38 14 55 00

E-POST: sakristiansand@arkivverket.no

Statsarkivet i Stavanger

Bergelandsgate 30, 4012 Stavanger

TLF: 51 50 12 60

E-POST: sastavanger@arkivverket.no

Statsarkivet i Bergen

Årstadveien 22, 5009 Bergen

TLF: 55 96 58 00

E-POST: sabergen@arkivverket.no

Statsarkivet i Trondheim

Maskinistgata 1, 7042 Trondheim

TLF: 73 88 45 00

E-POST: satrandheim@arkivverket.no

Statsarkivet i Tromsø

Huginbakken 18, Brevika, Tromsø

POSTADRESSE: Pb 6315, 9293 Tromsø

TLF: 77 64 72 00

E-POST: satromso@arkivverket.no

Samisk arkiv / Sámi Arkivi

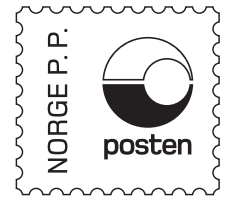
Hännoluohkká 45, Guovdageaidnu/Kautokeino

POSTADRESSE: Diehtosiida, 9520 Kautokeino

TLF: 78 44 85 60

E-POST: samisk.arkiv@arkivverket.no

Finn oss på www.arkivverket.no

Returadresse:
Riksarkivet,
Postboks 4013, Ullevål stadion,
0806 Oslo

TEMA I NESTE NUMMER:

Domstolsarkiv. Høgsterett 200 år

Høgsteretts voteringsprotokollar frå
1870–1871 er handskrevne og innbundne i skinn.
Originalar i Riksarkivet (S-1002 Høyesterett Eb bind 117 og 188).